

Joodse NSB'ers.

De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem

Gepubliceerd als inleiding bij het gelijknamige boekje (Utrecht 2006)

Begin jaren '50 besloot de destijds beroemde illustrator Jo Spier met zijn gezin naar de Verenigde Staten te emigreren. Op het eerste gezicht was dat niets bijzonders. Nederland zou overvol zijn. Voor tien-, zo niet honderdduizenden zou er geen werk, geen huis, geen toekomst zijn. Vandaar dat de regering een actieve emigratiepolitiek voerde. Meer dan 350.000, veelal jonge mensen zonder werk en huis, gaven daaraan gehoor en verdwenen naar elders. Onder hen Jo Spier, zij het dat hij niet jong was, werk had, een huis bezat en dus om andere redenen dan zijn lotgenoten vertrokken moet zijn. Spier was de vijftig gepasseerd, vader van drie kinderen, bezitter van een fraaie woning in Broek in Waterland en alom gevierd als een van de, zo niet de beste illustrator van zijn tijd. Zijn bazen die ook vrienden waren zoals de later fameuze mr. G.B.J. Hiltermann en de 'reactionaire kwajongen'¹ en oprichter van het weekblad Elsevier Henk Lunshof, waren stomverbaasd over het besluit en deden al het mogelijke hun stertekenaar tegen te houden. Tevergeefs. Spier wilde weg en ging weg. En aan wie het horen wilde gaf hij als reden op dat hij een nieuwe uitdaging wenste, dat de Verenigde Staten deze bood en dat de gelegenheid hem als bij toeval in de schoot was gevallen.

Dit laatste was waar. Meteen na de oorlog had Spier z'n vak weer opgepakt en illustraties gemaakt voor kranten, bladen, boeken en brochures. Een van die brochures ging over de Marshallhulp en bracht hem in contact met een wereld van, inderdaad, schijnbaar ongekeerde mogelijkheden. Toch was die uitdaging niet meer dan een van de redenen voor het vertrek van Jo Spier. Een andere en vermoedelijk de belangrijkste

was heel wat minder plezierig en heeft alles te maken met het huis in Doetinchem dat de poëtische naam Villa Bouchina draagt. Met poëzie heeft de geschiedenis van dit huis echter niets te maken.

De oorlog was nog geen halfjaar voorbij en Spier had z'n eerste opdrachten nog maar net binnen of er verscheen in het communistische dagblad *De Waarheid* een verhaal dat sindsdien niet meer verstomd is: dat Jo Spier, hoewel joods, met de vijand geheuld zou hebben. De eerste die dit verhaal verspreidde was een zekere M. Huurnink. Hij deed dat via een ingezonden brief in *De Waarheid* van 8 november (1945). Het effect van zo'n brief was destijds groot. In 1945 was *De Waarheid* een van de meest invloedrijke kranten van Nederland en nog niet het sektarische blad dat het later zou worden. Reacties op de brief verklaren vermoedelijk dat de krant enkele weken later, op 15 december, op het onderwerp terugkwam en een groot artikel publiceerde onder de titel 'Theresienstadt [het concentratiekamp waar Spier aan het eind van de oorlog verbleef, cvdh] zoals Jo Spier het zag... en zoals het was.' Belangrijkste onderwerp van dat artikel waren tekeningen die Spier in Theresienstadt gemaakt had, geen sombere afbeeldingen zoals die van Bedrich Fritta, Otto Ungar, Leo Haas, Adolf Aussenberg en anderen², maar vrolijke plaatjes die herinneren aan de leugenachtige film die in de tijd dat Spier er verbleef eveneens over Theresienstadt gemaakt werd. Deze film, bekend onder de titel *De Führer geeft de joden een stad*, maar eigenlijk heel wat prozaïscher *Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet* genaamd, was pure propaganda met geen ander doel dan de buitenwacht te tonen hoe goed de joden door de nazi's behandeld werden. Eenzelfde boodschap spreekt uit de tekeningen van Spier: Theresienstadt als vrolijke plek voor blije mensen. *De Waarheid* sprak daarom van 'coulissenwerk'. 'Spier tekende leugens,' schreef de krant. 'Natuurlijk zal hij zich beroepen op dwang. Maar waarom dan ook geen "echte" tekeningen gemaakt?' Het antwoord dat *De Waarheid* gaf op deze vraag was fnuikend voor Spier's reputatie: dat dit duidelijk werd als je wist 'wat voor man hij eigenlijk was,' namelijk 'een vriend van Mussert'. Die vriendschap zou Spier, aldus nog steeds *De Waarheid*, tal van voordelen opgeleverd hebben. Zo kreeg hij in Theresienstadt 'een woning met bad en clubfauteuils'. Daardoor was hij niets minder dan 'een witte raaf in de "coulissenstad"'.³

Er waren – en zijn – gegevens die deze beschuldigingen lijken te ondersteunen. Een daarvan is dat er bij het opruimen van het huis van Mussert een tekening van Spier

werd gevonden met achterop een bedankbriefje van diens hand: ‘Nu is het mijn beurt om u beiden zeer zeer hartelijk te bedanken voor de ongelooflijk mooie bloemen die wij vandaag van u mochten ontvangen. Het zijn namelijk de mooiste bloemen die ik ooit van mijn leven gezien heb. Mijn vrouw en ik waren helemaal enthousiast toen we ze uitpaktten. Ik vond het buitengewoon prettig dat de tekening met de boerderij in uw smaak is gevallen.’ In zijn in de cel geschreven verantwoording wordt Spier door Mussert expliciet maar zonder naamsvermelding genoemd als een van de joden die hij bewonderde en daarom het leven gered zou hebben.³ Voor de groep waartoe Spier behoorde gebruikte de gewezen leider van de NSB de benaming ‘Mussert-joden’ – geen groep waartoe iemand na de oorlog wilde behoren. Maar er is meer. Hoewel Spier de helft van de oorlog in gevangenschap doorbracht, overleefde hij, evenals zijn gehele gezin. Dat zou hij niet alleen aan Mussert maar ook aan eigen inzet te danken hebben gehad. In Theresienstadt had hij, zei men, niet alleen leugenachtige tekeningen gemaakt maar was de nazi’s ook van dienst geweest, ondermeer door zijn medegevangenen minstens twee keer ‘enthousiast’ toe te spreken. Met name Ab Caransa, een van die medegevangenen, zou om die reden een levenslange haat tegenover Spier koesteren. ‘Op een avond,’ schrijft hij in een van zijn herinneringsartikelen,⁴ ‘[werd] alle Nederlandse mannen bevolen in een ruimte van de Hamburger kazerne bij elkaar te komen. Spier bleek opdracht te hebben ons arbeidsethos te verbeteren.’ Daartoe hield hij een praatje waarvan de teneur was dat goed gedrag bijdroeg aan een betere behandeling, of zoals de vader van Caransa het samenvatte: ‘als we ons best niet doen gaan we op transport.’ Tot slot is er minstens nog een derde reden dat Spier de reuk van collaboratie aankleeft. En dat is weer Villa Bouchina.

De verdenking van ‘collaboratie’ werd niet alleen door *De Waarheid* in 1945 maar door verschillende personen regelmatig geuit. Met name in 1978, het jaar dat Spier zijn herinneringen aan Theresienstadt publiceerde en overleed, werd zijn vermeend besmette verleden weer eens uitvoerig uit de doeken gedaan. Een van degenen die dat deed was criminoloog en spotprentdeskundige Koos van Weringh in *Vrij Nederland*.⁵ ‘Een goeie tekenaar, jammer dat-ie in de oorlog fout was,’ zou volgens hem een van de meest gehoorde reacties op de dood van Spier zijn geweest. ‘In ieder geval heeft hij aan dat kwaad zelf een aanzienlijke bijdrage geleverd,’ schrijft Van Weringh, ‘door kennelijk niets te ondernemen om de indruk te doen verdwijnen, dat hij tot d[i]e groep NSB-joden behoorde... Vanuit 1978,’ vervolgt hij, ‘lijkt het mij niet doenlijk om vast te stellen of dat domheid, naïviteit of berekening is geweest. Hij [Spier] heeft

kort na de oorlog een tekening gemaakt die hij “in het jaar 2000” noemde. Een jongetje zegt: “Fijn! Fijn! Opa, u is gezuiverd. Het is gebleken dat u nooit in de nationale jeugdstorm gezeten hebt.” Zonder twijfel een schets die uit zijn eigen leven gegrepen is.’

Ook in het boekje dat Henk van Gelder in 1994 over Spier publiceerde komt de verdenking van collaboratie ter sprake, voortdurend zelfs. Een definitief oordeel velst Van Gelder evenmin, maar hij vermeldt zoveel details en oppert zoveel verdenkingen dat de gedachte onvermijdelijk is dat achter al die rook wel vuur moet schuilen. Wat voor vuur en hoeveel, dat is en blijft de vraag.

Spier zelf heeft op de beschuldigingen zelden of nooit gereageerd, althans niet in het openbaar. Tegen een journalist van het *Algemeen Dagblad* wilde hij in 1973⁶ niet veel zeggen. Alleen ‘dat het spot met elke waarschijnlijkheidstheorie dat we [het gezin van Spier] het einde van de oorlog hebben gehaald.’ Tegen een journalist van *Het Parool* zei hij op hetzelfde moment – aanleiding voor alle aandacht was een tentoonstelling in het Stedelijk Museum van Zutphen – iets meer, namelijk dat hij niets te verbergen had, dat hij na de oorlog bijzonder onrechtvaardig was behandeld en dat hij onder alle valse beschuldigingen erg had geleden. ‘Het is een verdomd rottig misverstand,’ tekende de Parooljournalist uit Spier’s mond op, ‘ik ben echt lelijk behandeld.’ Waarom precies en wat er gebeurd was, we weten het niet, ook niet omdat Spier zelf nooit openheid van zaken heeft gegeven, zelfs niet in zijn mooie, sober-ironische autobiografische aantekeningen. Daarin ook geen woord over eventuele vriendschappen met vertegenwoordigers van de foute kant, niets over de gewraakte tekeningen, niets over toespraken, voorkeursbehandeling, Mussert of Villa Bouchina. Het resultaat van zoveel zwijgzaamheid is onvermijdelijk: dat Spier’s autobiografie, ondermeer dankzij een kritiek van de al genoemde Ab Caransa,⁷ bekend staat als ‘onecht, oneerlijk, onaf en hypocriet’. En inderdaad, in zijn verhaal speelt Spier maar één rol: van slachtoffer. ‘We waren weer thuis,’ schrijft hij aan het eind van het boek, ‘gewoon weer thuis, en ik had een soort lege plek binnen in me. Een vacuüm dat zich niet opvulde. Ik dacht er wel eens over om een psychiater te raadplegen maar ik wou het toch liever zelf uitvinden. Ik heb lang met dit vacuüm geleefd; ik miste iets en ik wist niet wat. Tot ik me realiseerde dat ik de angst miste. Ik had vijf jaar met angst geleefd en de angst was in die vijf jaar een levenskameraad geworden.’⁸

Tegen de verdenkingen en beschuldigingen is wel een en ander in te brengen. Je kunt Spier moeilijk verwijten dat Mussert een bewonderaar van hem was. En om hem van nationaal-socialistische sympathieën te beschuldigen omdat hij het fatsoen had de man een bedankbriefje te schrijven, gaat wel erg ver. Bovendien schrijft Mussert in zijn bekentenissen expliciet dat de door hem geredde kunstenaar, Spier dus, geen aanhanger van zijn beweging was. De POD, Politieke Opsporingsdienst, kwam in september 1945 tot dezelfde conclusie – er is van de zaak Spier geen dossier aangelegd.⁹ Evenmin kan je het Spier kwalijk nemen – dat zou wel erg ver voeren – dat hij de oorlog overleefd heeft. Veelzeggend in dit verband is de anekdote die hijzelf in zijn herinneringen vertelt: over een marineofficier die na de oorlog de opdracht had Spier's gedrag te onderzoeken. Toen hij de man vertelde dat zijn gehele gezin de oorlog ongeschonden was doorgekomen, luidde de reactie dat dit 'hoogst verdacht' was: 'vijf levende joden'. Het is een bizarre opmerking, temeer omdat hij begrijpelijk is. Want hoeveel Joodse gezinnen die niet op tijd het Europese continent verlieten, hebben de oorlog ongeschonden overleefd? Niet veel.

Verder pleit vóór Spier nog het onmiskenbare, zij het eveneens bizarre feit dat hij het grootste deel van de oorlog in gevangenschap doorbracht. Als hij werkelijk een vriend van de nazi's geweest zou zijn, hadden ze hem niet tot drie keer toe opgesloten.¹⁰ En om tot slot een laatste argument a décharge te geven: in een artikel over de Theresienstadt-film betoogt filmhistoricus Karel Margry op basis van gedegen onderzoek dat de tekeningen die Spier maakte niets anders waren dan registraties van filmopnamen. Ze zouden dus niet een weergave van de werkelijkheid van het kamp zijn, maar een weergave van de werkelijkheid van de – het is waar: leugenachtige – film die over het kamp gemaakt werd.¹¹

'NSB'er of nazivriend was Spier stellig niet,' schreef *De Waarheid* in genoemd artikel uit december 1945. Wat dan wel? 'Uit al deze verklaringen rijst Spier op als een slappe figuur, als de man die veel voor zijn lotgenoten had kunnen doen maar het uit angst niet deed; als een kunstenaar te ijdel om te saboteren en te laf om "neen" te zeggen.' Het is, hoe pijnlijk wellicht ook, vermoedelijk een oordeel met een stevige grond van waarheid – zie de uitspraak die Spier in zijn autobiografie doet: dat hij bezeten was van angst; zie ook de opmerkingen over hem in de hier bijgaande tekst: 'uit alles bleek, dat de Heer Spier zijn zenuwen niet de baas kon blijven... Des avonds kwam Spier thuis, down en gebroken... Enzovoort'. Vandaar de vraag of het niet sim-

pelweg zo zou kunnen zijn dat Jo Spier inderdaad geen krachtige persoonlijkheid was en dat deze ‘zwakte’, meer dan zijn vermeende ‘fout-zijn’, de kern is van de zaak? Een dergelijke vraag is belangrijker dan de waarheid over het optreden van Jo Spier: zou het zo kunnen zijn dat de werkelijkheid van de oorlog complex was en dat de meeste gebeurtenissen zich moreel gezien niet op maar *tussen* de polen van goed en kwaad afspeelden – en wel om de eenvoudige redenen dat de situatie daarnaar was en mensen daarnaar zijn? Om hetzelfde in kleuren te zeggen: moreel was de oorlog voor de meeste Nederlanders grijs (nu eens goed, dan weer fout, meestal een lastige mix van beide), feitelijk was ze kleurig als de regenboog. Daarmee was de oorlog anders dan ‘het klassieke verhaal’ wil. Villa Bouchina is daarvan een zoveelste illustratie.

Bestaat er een ‘klassiek verhaal’ over de oorlog? Het antwoord is als het Hollands klimaat: ja en nee. Nee omdat er zoveel verhalen zijn, zoveel details, zoveel mitsen en maren dat het zowel onmogelijk als onjuist is zo’n veelvoud in één verhaal samen te vatten. Dit geldt zeker het werk dat doorgaat voor het model van het klassieke verhaal: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Lou de Jong. De ruim 16.000 pagina’s bevatten zoveel uitweidingen en kanttekeningen dat het nauwelijks mogelijk lijkt daarin een spoor te ontdekken. Toch is zo’n spoor er wel degelijk. Het waren twee jonge historici die dat in 1983, niet voor het eerst overigens,¹² zonder omhaal beweerden.¹³ Hun analyse werd in de daaropvolgende decennia steeds weer herhaald: dat achter de door Lou de Jong geboden variëteit een systeem schuilt, een niet al te vaak uitgesproken, impliciet geheel van vooronderstellingen die het raamwerk van het verhaal vormen en alle details, nuanceringen en voorbehouden betekenis geven. Daarmee is het belangrijkste over het ‘klassieke oorlogsverhaal’ nog niet gezegd. Want terwijl dat raamwerk bij De Jong redelijk elastisch blijft, werd het in de locale geschiedschrijving, de media en in populariserende werken tot sjabloon – een sjabloon overigens dat Lou de Jong in de televisieserie die aan zijn grote werk voorafging zelf had aangedragen. Het is dat sjabloon dat als ‘het klassieke verhaal van de oorlog’ aangeduid kan worden. Het denkt sterk in termen van goed en kwaad en maakt daarbij gebruik van een simplistisch mensbeeld: mensen behoren tot de ene of de andere kant – iets dat in feite slechts voor een kleine minderheid gold. Het beschrijft de gebeurtenissen van de oorlog volgens eenzelfde stramien: de onverwachte inval, de schrik, het vriendelijke optreden van de Duitsers in het begin, de verharding, de jodenvervolgving, het verzet, de omkeer van de verhoudingen in de internationale

politiek, de mislukking van de geallieerde invasie, het verzet, de hongerwinter, de bevrijding. En, om een derde element van het sjabloon te noemen: het plaatst de shoah in het hart van de Tweede Wereldoorlog. Welnu, het klassieke verhaal vertelt ondermeer het volgende: in de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw stond een groep mensen op die zich nationaal-socialisten of – het onderscheid zou alleen voor specialisten van belang zijn – fascisten noemden. Zij wisten in enkele landen, Duitsland voorop, de macht te grijpen. Eenmaal zover toonden ze hun ware aard. Een van de belangrijkste aspecten daarvan was het antisemitisme. Na de overwinningen van de Duitsers verspreidde dit fenomeen zich als een kankergezwell over Europa, met alle gevolgen van dien. Ook Nederland kende aanhangers. De meest invloedrijken behoorden tot de beweging die zich NSB noemde, een groep mensen die zich rond Mussert verzamelde. Zij waren trouwe *partners in crime* van de Duitse nazi's en om die reden rechtstreeks verantwoordelijk voor de moord op zes miljoen joden.

Hoezeer dit verhaal ook begin eenentwintigste eeuw nog leefde, bleek in 2005 uit de reacties op de verschijning van de nagelaten bekentenissen van Mussert. In die reacties waren grosso modo twee richtingen te onderscheiden, met daarnaast een enkeling die beweerde dat het beeld volledig herzien moest worden. Aan de ene kant waren er enkelen die vasthielden aan het klassieke beeld en elke poging daaraan te tornen afdeden als hypocriet of leugenachtig. Aan de andere kant was er verbazing over het feit dat 'de Mussert van de publicatie' niet voldeed aan de verwachting. Verwarring was het gevolg. Dit laatste verklaart bijvoorbeeld de vele artikeltjes over het schijnbaar opzienbarende en in de genoemde publicatie ook vermelde feit dat Mussert een Joodse vriendin had. Hoe kon dat nu? De man was toch antisemiet!

Zo simpel ligt het niet. Simpel is 'de werkelijkheid' nooit, zelfs niet in een oorlog. Dat was iets dat men, afgezien van wat je gemakshalve 'Londen en het verzet' zou kunnen noemen, in de eerste naoorlogse jaren ook wist en erkende: dat het recente verleden complex was geweest en dat het onmogelijk was aan die complexiteit voorbij te gaan. Weliswaar werd dit besef in de euforie van de bevrijding even vergeten maar spoedig daarna keerde het terug. Vandaar dat het werk van mannen als Frederiks of Hirschfeld, beiden secretaris-generaal tijdens de oorlog, destijds redelijk positief beoordeeld werd, in ieder geval heel wat positiever dan Lou de Jong tientallen jaren later zou doen. Vandaar dat het optreden van het driemanschap van de Nederlandse Unie destijds eveneens positief beoordeeld werd, zo positief zelfs dat een van de drie het geruime tijd na de oorlog tot minister-president kon brengen en de twee anderen

eveneens topfuncties konden bekleden. Vergelijk met het oordeel dat eind jaren '60, begin '70 over De Quay, Eindhoven en Linthorst Homan gemeengoed werd – het woord collaboratie werd nog net niet gebruikt maar de vergelijking met Mussert vloeide Lou de Jong in het oorspronkelijke manuscript van *Het Koninkrijk* wel uit de pen.¹⁴ Deze relatief genuanceerde visie op het jongste verleden is ook een van de verklaringen voor het feit dat het verzet spoedig na het eind van de oorlog in diskrediet raakte en dat de zuivering bijna net zo spoedig – een en ander zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden – beëindigd werd. De ene minister-president ging zelfs zover die zuivering een ‘kankergezweel’ te noemen, de andere betitelde haar als ‘het grootste ongeluk dat ons volk treffen kon’.¹⁵ Geen wonder dat er van een afgewogen oordeel over het optreden van het bedrijfsleven tijdens de oorlog, wellicht het meest complexe want meest alledaagse aspect van die zuivering, niets terecht kwam.¹⁶ De relatief genuanceerde visie op het jongste verleden verklaart ook dat ‘men’ al spoedig na de bevrijding van de oorlog steeds minder wilde weten; dat men, vriendelijk gezegd, weinig belangstelling toonde voor degenen die in de oorlog in de kampen hadden gezeten, familie hadden verloren, emotionele wonden hadden opgelopen; dat een krant als *De Telegraaf*, bij uitstek het model van ‘geslaagde’ collaboratie, enkele jaren na de oorlog weer kon verschijnen; dat bijna allen die veroordeeld waren door de bijzondere rechtspraak strafvermindering of gratie kregen; en dat, om een laatste voorbeeld uit een lange reeks te geven, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie al in 1948 met opheffing werd bedreigd.

De verklaring voor dit alles werd door de Nederlandse modelburger mr. J.H. Penning, een inzichtrijk man,¹⁷ uitstekend verwoord: dat men terug wilde naar de rust van weder. De uitersten die een oorlog met zich meebracht – goed en kwaad, collaboratie en verzet, geweld, moord en wat al niet meer – moesten volgens hem zo snel mogelijk herleid worden naar de plek waar ze thuishoren: de marge van het bestaan. ‘Wij hebben nu een jaar den vrede beleefd,’ beweerde hij in 1946.¹⁸ ‘De oorlog is vergeten. Wij althans, wij duizenden burgers, die niet aan den lijve hebben geleden, wij hebben den oorlog vergeten. Het is een verre herinnering geworden, en we spannen ons niet meer in om het gebeurde in dien somberen tijd opnieuw in ons denken te doen leven.’ Vandaar dat Penning niets moest hebben van degenen die aan de oorlogen bleven herinneren. Onder hen de illegalen. Zij waren de, wat hij noemt, ‘vrijbuiters uit den oorlog, de nihilisten uit den strijd tegen den vijand – zij willen thans de machthebbers zijn van den vrede.’ Om dezelfde reden was Penning voorstander van een gematigde

zuivering. ‘Wij weten heel goed, dat er tallozen onder hen zijn, die alleen maar dom waren, of moedeloos, of sociaal-ziek. Poovere rampzaligen, die zich door leuzen hebben laten verblinden...’¹⁹

Burgers als Penning wilden met alle scherpslijperij niets te maken hebben. Zij waren mannen (en vrouwen) van het midden en wilden zo snel mogelijk terug naar de zekerheid van weleer, terug naar het Nederland dat ooit was en altijd zou moeten zijn. Een voortzetting van de extremismen uit de oorlog droeg daar niet aan bij. Integendeel. Het enige dat aan een dergelijke terugkeer kon bijdragen was het oeroude besef van het burgerlijke midden dat, ondanks ontkenning door links en rechts, ook tijdens de oorlog dominant was geweest. De gemiddelde Nederlander had de oorlog volgens Penning zo goed en kwaad als mogelijk geprobeerd te doorstaan. De gemiddelde mens zou gemiddeld zijn en... *mens*, dat wil zeggen een grillige combinatie van emoties en verlangens, met soms heldhaftige gedachten maar bijna altijd voorzichtige daden. De oorlog had hen niet veranderd en was geweest zoals zij waren, zeg maar ‘grijs’.

In de jaren ’60 en ’70 van de twintigste eeuw maakte het besef van de complexiteit van de oorlog en de betrekkelijkheid van goed en kwaad plaats voor zijn tegendeel, dat wil zeggen voor een relatief helder beeld en een schijnbaar absolute moraal. Belangrijk voor het succes van zowel beeld als moraal is dat beide diepe wortels hadden, namelijk in het verzet en in Londen. Het is een van de redenen dat de juistheid ervan in de ogen van velen, Lou de Jong voorop, zo evident leek. Mede daarom kon dat beeld en die moraal binnen korte tijd gemeengoed van een generatie, ja zelfs van een tijdperk worden. Pas eind twintigste, begin eenentwintigste eeuw veranderde dat. Toen drongen geluiden die al eerder in academische milieus waren opgedoken en in detailstudies uitgewerkt, in bredere kringen door. Een prachtige illustratie daarvan is de film van Paul Verhoeven uit 1976, bij uitstek de verbeelding van het hiervoor genoemde klassieke verhaal. Dertig jaar na Soldaat van Oranje bracht Verhoeven in 2006 een geheel ander soort film over de oorlog op de markt: *Zwartboek*. Van duidelijke lijnen, een simpel verhaal en een heldere moraal is daarin niet langer sprake. Voor het verhaal van Villa Bouchina geldt hetzelfde.

Het is onmogelijk de medeverantwoordelijkheid van de NSB voor het in de oorlog gebeurde, waaronder de shoah, te ontkennen. Daarnaast is het niet moeilijk aan te tonen hoe ongenueanceerd de opvatting is dat de NSB zondermeer antisemitisch geweest

zou zijn. Integendeel, bij monde van haar leider heeft de beweging zich nog tot in de oorlog, zij het almaar minder sterk, juist tegen het antisemitisme verzet. Zo weigerde de beweging aanvankelijk een onderscheid te maken tussen joden en anderen. Daarom correspondeerde dr. F.L. Rutgers, een man die in de NSB verder geen rol gespeeld heeft, in april 1933 met de dr. Abraham Kuiper Stichting die in een brochure gesteld had dat de beweging antisemitisch was. Rutgers ontkende dit ten stelligste en schreef: 'Indien u de door ons uitgegeven geschriften, ons weekblad "Volk en Vaderland" en de door onze sprekers gehouden redevoeringen inderdaad volgt, behoeven wij u niet te zeggen, dat iedere gedachte aan anti-semitisme ons zelfs vreemd is.'²⁰ En inderdaad, in 1934 of 1935²¹ publiceerde de NSB een brochure met tien vragen over de actualiteit. Een van die vragen betrof de houding tegenover joden. Daarover mocht geen misverstand bestaan. 'Wij stellen ons op het standpunt van het Italiaansche Fascisme... In zijn in 1933 verschenen beschrijving van de leer en de instelling van het Fascisme, stelt Mussolini zich uitdrukkelijk op het standpunt, dat het voor het begrip natie niet aankomt op het ras, maar op een gemeenschappelijke beschavingskring... Wij ontzeggen aan een ieder het recht om splijtzwammen in de natie van den geest te brengen door zuiver nationaal voelende Nederlanders te keuren naar niet-Arisch, dit wil zeggen Joodsch of Indisch bloed. Onze eeuwenoude nationale beschaving heeft een bijzonder groot absorptievermogen, waarvan wat aangaat de Joden, mannen als Da Costa en waarschijnlijk ook Valerius... kenmerkende voorbeelden zijn.'

Joden die in de jaren '30 tot de NSB toetraden (over hen hierna) bevestigen deze tolerante houding. Zo vertelde mevrouw van T. in oktober 1947 aan de politieke opsporingsdienst van Zeist dat zij uit idealisme tot de NSB toegetreden was.²² 'Deze beweging stond open voor mensen van ieder geloof en ieder ras. Ik was zelf van joodse bloede en kon toch tot de beweging toetreden. Ik zag toen dan ook in de NSB niet een gevaar voor Nederland, in tegenstelling tot het Duitse Nationaal-Socialisme met zijn rassentheorie... Toen de oorlog uitbrak ben ik lid gebleven en ben toen nog twee dagen geïnterneerd geweest. De oorzaak dat ik niet meteen heb bedankt als lid in 1940, lag nog in het feit, dat ik de NSB nog steeds als idealistisch beschouwde.'

Het is waar dat de beweging haar standpunt tegenover de joden geleidelijk verliet, maar zelfs nog in 1938 toen de NSB volgens Lou de Jong al fundamenteel van mening veranderd was, droeg in ieder geval Mussert een veel milder standpunt uit dan het gebruikelijke verhaal wil. Bovenstaand citaat van het Joodse lid Van T. illustreert het. Zo veroordeelde Mussert de gebeurtenissen in de Reichskristallnacht, toen alom

synagogen in brand werden gestoken en joden mishandeld en opgepakt, hij sprak van onrecht en stelde dat ‘Nationaal socialisme opbouw [betekende], rechtvaardigheid, discipline en het is niet in te zien hoe dat te verenigen is met wat in Deutschland gebeurt.’ Een gevolg van deze houding was dat de NSB eind 1939 scherp aangevallen werd door Julius Streicher. Hij sprak in *Der Stürmer* van een ‘verjudete Mussert-partei’. Mussert antwoordde in januari 1940 en gaf toe geen onderscheid te willen maken tussen joden en niet-joden, ‘weil hier im Lande Juden-geschlechter ansässig sind,’ schreef hij, ‘welche sehr national fühlen. Ein Jude, welcher aufrichtig nationalistisch fühlt, kann demnach ohne Beschwerden Mitgliede unserer Bewegung werden.’²³

Ook na de Nederlandse capitulatie veranderde de NSB officieel – intern was hierover al lang een strijd gaande – niet van standpunt. Het blijkt ondermeer uit een boek dat in 1939 voor het eerst bij de uitgeverij van de beweging verscheen en nog in 1943 met enige aanpassingen herdrukt werd: *Het nationalisme van de NSB, een documentatie over de eerste tien jaar van de NSB, het tijdvak einde 1931-zomer 1941*. Het laatste hoofdstuk – veelzeggend, zo belangrijk vond men het onderwerp blijkbaar niet – gaat over de zogenaamde ‘jodenkwestie’ en begint met de letterlijke tekst van het artikel dat Mussert in november 1938 naar aanleiding van de Kristallnacht in *Volk en Vaderland* gepubliceerd had. Daarin wordt al in de eerste zin gesproken van ‘betreurenswaardige [cursief, cvdh] gebeurtenissen’.²⁴

Niet alleen in openbare, ook in privé-stukken werd het antisemitisme van de NSB nog tijdens de oorlog herhaaldelijk ontkend of genuanceerd. Zo schrijft C.J. Huygen, secretaris-generaal van de beweging, op 17 juli 1941 aan het plaatsvervangend hoofd van afdeling 10 dat er nog geen beslissing was over de NSB-leden die ‘van gedeeltelijk joodschen bloede zijn’... ‘Zij kunnen voorlopig lid der NSB blijven.’ Eerder in dezelfde brief had Huygen overigens wel gesteld dat nieuwe leden van (gedeeltelijk) joodse komaf niet langer werden aangenomen.²⁵

Het spreekt bijna voor zich dat deze relatief milde houding tegenover de joden de NSB niet in dank werd afgenomen, niet door de nazi’s, niet door de radicalen in eigen gelederen en niet door de concurrenten. Tot de laatstgenoemden behoorde Arnold Meijer, leider van het rivaliserend Zwart Front – over hem hierna. Lastiger voor Mussert waren de verwijten uit het Duitse en het eigen kamp. Vooral in de afgelopen jaren, niet in de laatste plaats door de al genoemde publicatie van Mussert’s nalatenschap, is er meer oog gekomen voor de tweefrontenstrijd die de NSB vooral in een

latere fase van de oorlog moest strijden: aan de ene kant tegen degenen die van de bezetter niets moesten hebben, aan de andere kant tegen degenen die totale ondergeschiktheid van Nederland aan Duitsland bepleitten. Een van de meest uitgesproken vertegenwoordigers van deze laatste groep was Meinout Rost van Tonningen. Voortdurend, zelfs nog in een persoonlijk schrijven aan Mussert uit december 1944,²⁶ beklemtoonde hij de noodzaak van een radicale keuze *tegen* de Joden. Blijkbaar had de NSB een dergelijke keuze volgens Rost van Tonningen ook vijf maanden vóór het eind van de oorlog nog altijd niet gemaakt.

Betekent dit nu dat de NSB *niet* antisemitisch was? Nee, zo is het niet. Binnen de NSB waren verschillende antisemitische stromingen en heel wat antisemieten actief – informatie daarover is in de gebruikelijke literatuur eenvoudig te vinden.²⁷ Maar de teneur daarvan is niet altijd terecht. Een mooie, anno 2006 actuele, maar buitengewoon wrange illustratie daarvan is op te maken uit het plan dat de beweging naar aanleiding van de gebeurtenissen in de Reichskristallnacht lanceerde en dat door NSB-Kamerlid Max de Marchant et d’Ansembourg ook in de Tweede Kamer ter berde werd gebracht, namelijk ‘maatregelen voor te bereiden, ten doel hebbende het vertrek uit Nederland van de Joden, die zich na 1 augustus 1914 [het begin van de Eerste Wereldoorlog] hier te lande hebben gevestigd. Teneinde door deze maatregelen de hoofdoorzaak van het hier ook te lande groeiende anti-semitisme weg te nemen, zoowel in het belang van het Nederlandsche volk als in het belang van de sinds oudsher hier te lande wonende Joodsche families.’²⁸ Aldus d’Ansembourg in een officieel schrijven aan de regering. ‘Er is... een voortreffelijke oplossing mogelijk,’ schreef Mussert in het al eerder genoemde artikel in *Volk en Vaderland* als vervolg op deze suggestie: ‘Engeland, Frankrijk en Nederland, als de drie belangrijkste koloniale mogendheden, bestemmen een aaneengesloten gebied tot Het Joodsch Nationaal Tehuis en wel door afstand te doen:

- van Britsch Guyana door Engeland;
- van Suriname door Nederland;
- van Fransch Guyana door Frankrijk.’

Al met al, zo rekende de NSB uit, ging het hierbij om ongeveer een half miljoen vierkante kilometer ofwel vijftien keer Nederland en twintig keer Palestina. Een probleem hierbij, aldus nog steeds *Volk en Vaderland*, vormden de in de koloniën wonende autochtone bevolking. Gelukkig ging het daarbij om niet meer dan een half miljoen mensen. Een deel van hen zou er wellicht de voorkeur aan geven bij ‘het moederland’

te blijven – daarmee bedoelde de NSB de koloniale macht, niet het eigen land – en moest daarom op kosten van datzelfde moederland verhuizen. Een ander deel zou wellicht liever in reservaten wonen.

In onze ogen lijkt het een misdadig plan, en tot op grote hoogte is het dat ook. Niettemin mag er zowel vanuit de toenmalige context als vanwege recente ervaringen toch wel iets meer over gezegd worden. Om te beginnen dat het plan van de NSB met principieel antisemitisme niets te maken heeft, wel met vermeende overbevolking. De maatregelen zouden immers niet alle joden treffen maar ‘slechts’ degenen die zich na augustus 1914 op Nederlandse bodem hadden gevestigd. Met de huidige (anno 2006) migratiepolitiek in het achterhoofd – uitzetting als stelregel – en met kennis van de toenmalige, *officiële* migratiepolitiek²⁹ is het voorstel dan ook heel wat minder misdadig dan het op het eerste gezicht lijkt en in de literatuur wordt vermeld. De in dit geval wel zeer wrange ironie van de geschiedenis noopt tot een tweede kanttekening: hadden politiek en Joodse gemeenschap het plan destijds maar serieus genomen, er zouden velen zijn gespaard. Overigens is het interessant te weten dat plannen als deze destijds binnen de Joodse gemeenschap wel degelijk serieus werden genomen. Israël was en bleef weliswaar het gewenste land maar alternatieven werden overwogen. Natuurlijk – en dat is de derde kanttekening – was het NSB-plan niet alleen buitengewoon bot tegenover de op dat moment in Nederland wonende joden, het was ook schaamteloos tegenover de inheemse bevolking van de Guyaanse gebieden. Zestig jaar na de stichting van de staat Israël kunnen we echter niet anders dan erkennen dat de toenmalige plannen van de internationale gemeenschap ten opzichte van de bewoners van Palestina, vriendelijk gezegd, niet minder bot zijn geweest. Kortom, Kleio is een grillige muze. Niet voor niets wordt zij op klassieke plaatjes afgebeeld balanceerend op een bal.

De denkbeelden van Mussert en zijn medestanders over joden en het jodendom nuanceren het bestaande beeld. Het om begrijpelijke redenen zo goed als verwaarloosde feit dat ook joden lid zijn geweest van de NSB brengt nog meer nuance aan. De al genoemde leider van het Zwart Front Arnold Meijer ging zelfs zover dat hij in een brochure uit 1940³⁰ beweerde dat in sommige Amsterdamse NSB-kringen minstens 20 procent van de leden Joods was. In het standpunt tegenover de joden, schreef Meijer, ‘nam de NSB gedurende vele jaren een zeer opportunistisch, ja een anti-nationaal-socialistisch standpunt in’ – het begrip ‘opportunistisch’ is opvallend omdat Lou de

Jong het eveneens gebruikt: hij omdat hij niet gelooft, niet *kan* geloven dat de NSB ‘eigenlijk’ niet antisemitisch was, Meijer om precies de tegengestelde reden; hij meende dat het antisemitisme van de NSB niet echt was, ‘gespeeld’ om de bezetter van dienst te zijn. ‘Joden waren volgens de NSB goede Nederlanders, indien zij lid werden van de NSB,’ schreef Meijer in zijn brochure. ‘Ja, er werden zelfs door ir. Mussert aparte vergaderingen georganiseerd voor de Joodsche “volksgenooten”, om deze er toe te brengen lid van zijn beweging te worden. Ir. Mussert had vrij veel succes; in verschillende kringen bereikte het aantal Joodsche leden een hoog percentage. Zoo waren er Amsterdamsche kringen, waarin het aantal Jodenleden der NSB gesteld kan worden op 20 en meer procent. Pas in 1938 werd de aanneming van nieuwe Joodsche leden stop gezet. En dit geschiedde niet uit principieele overwegingen, maar om opportunistische-tactische redenen.’

Het door Meijer opgegeven percentage is welhaast zeker zwaar overdreven, maar de laatste opmerking is vermoedelijk juist. Mussert, als de vertegenwoordiger van een belangrijke stroming in de NSB, is zoals gezegd nooit principieel antisemiet geweest – dat hij het principiële antisemitisme van anderen niet kon tegengaan en zich er evenmin fel tegen heeft verzet, is iets anders. In 1938 sloot hij de beweging voor joden, met de opmerking dat er sinds ‘het vorige jaar geen joden meer als lid der beweging [zijn] toegetreden. De slechten niet daar zij begrepen hebben, dat zij bij ons niet behoorden. De goeden niet, omdat ze niet den indruk wilden wekken bij ons een toevlucht te hebben gezocht. En die paar Joden, die in onze beweging zijn, zijn reeds vanaf de oprichting bij ons. Zij hebben het nog veel zwaarder dan de andere partijgenooten en ik verlang daarom van een ieder, dat zij hen als volwaardige kameraden zullen behandelen.’ Of dat gebeurde is een tweede, vast staat dat de NSB Joodse leden heeft gehad en dat een aantal van hen aan het begin van de oorlog nog altijd lid was. Arnold Meijer zegt in zijn al geciteerde tekst dat de NSB zich daarvoor wel geneerde en daarom ‘verscheidene dier Joodsche leden een geantidateerde verklaring [liet] onderteekenen, waarbij zij ontslag vroegen als lid van de NSB. Geantidateerd opdat zij als beweging vroeger “judenrein” zou schijnen.’ Maar of dat waar is – er is in de documentatie in ieder geval niets van te vinden. Bovendien staat in de al geciteerde brief van Huygen uit de zomer van 1941 dat joden die al langer lid waren van de beweging lid konden blijven.

Om voor de hand liggende redenen is het niet eenvoudig documentatie te vinden over de joden die lid van de NSB zijn geweest. Alle betrokkenen immers, de NSB en meer nog de joden zelf, hadden er belang bij de feiten onder tafel te moffelen. De beweging omdat zij na de Duitse inval graag ‘zuiver’ wilde lijken. In zoverre had Meijer zonder twijfel gelijk. Mussert kon de druk in eigen gelederen wellicht nog wel weerstaan, maar voor de nazi’s was hij natuurlijk geen partij – zijn stoere antwoord aan Streicher in januari 1940 zou hij na de Duitse inval dan ook nooit meer in dezelfde bewoordingen herhalen. De betreffende joden hadden er zo mogelijk nog meer belang bij hun lidmaatschap van de NSB te verhullen, zeker toen de feiten van de shoah bekend werden. Indirect, zo moet het gevoeld hebben, zouden zij meegewerkt hebben aan de moord op het eigen ‘volk’. Toch, nogmaals, lijdt het geen twijfel dat er joden zijn geweest die lid waren van de NSB. Veelzeggend wat dat betreft is een lezing van Abraham Asscher, later een van de twee grote mannen van de Joodse Raad, in maart 1935. Daarin spreekt hij zijn verbazing uit over het feit ‘dat er nog joden zijn die zich bij de beweging [van Mussert] aansluiten. Waartoe dient dat?’, vroeg Asscher zich af. ‘Om zich nationaal te betonen? Wij joden, riep spr.[eker volgens het avondblad van *Vooruit*]³¹ met stemverheffing uit, zijn in grote massa goede Nederlanders en horen dus thuis bij de verschillende partijen, aan wie de Nederlandse-nationale belangen heilig zijn... Om zich nationaal, d.w.z. Nederlands nationaal te betonen, is aansluiting bij de NSB dus volmaakt overbodig.’

De lezing van Asscher is vooral interessant omdat ze licht werpt op de redenen voor een jood om lid te worden van de NSB en daarmee op de aard van de beweging in de beginjaren: het (rechts-)nationalisme. Personen met een dergelijke politieke overtuiging kwamen onder joden natuurlijk net zo goed voor als onder andere groepen. Zoals gezegd was er op dat moment van antisemitisme bij de NSB nog nauwelijks sprake. Bovendien wilde de beweging zich expliciet onderscheiden van de Duitse NSDAP. Vandaar dat er, ondanks de kritiek van Asscher, in de ogen van rechts-nationalistische joden aanvankelijk weinig bezwaren tegen het lidmaatschap van de NSB bestaan zullen hebben. Dat uiteindelijk toch maar enkelen daadwerkelijk tot de beweging toetraden ligt, ondanks een sporadische bewering van het tegendeel,³² voor de hand. De NSB was aanvankelijk een kleine partij die bovendien voor ambtenaren verboden was. Toen de partij groter werd of in ieder geval meer stemmen kreeg, in 1935 en 1936, werden de overeenkomsten met het Duitse nazisme steeds duidelijker. En aangezien dat nazisme zijn antisemitische kant steeds beter deed uitkomen en Joodse

landgenoten naar elders, ook Nederland, verjoeg, is het niet verwonderlijk dat uiteindelijk slechts enkele joden van de NSB lid werden of bleven. Hoeveel? Lou de Jong weet het niet en noemt, met Van Geelkerken als bron, het getal 150.³³ Presser noemt eenzelfde aantal.³⁴ In NSB-documentatie uit augustus 1933 wordt het getal 20 genoemd.³⁵ Mussert spreekt in zijn nagelaten bekentenissen van een paar dozijn.³⁶ Op de lijst met NSB-joden waar het hier om gaat, staat niet meer dan een tiental Nederlanders die eventueel³⁷ lid van de NSB geweest zijn – al is die lijst zeker niet compleet en zijn er in de helaas onvoldoende geordende archieven van Frederiks, het Departement van Binnenlandse Zaken, Calmeyer, Seyss-Inquart en Aus der Fünften heren der nog wel meer namen te vinden.³⁸ Kortom, hoeveel joden er lid waren, we weten het niet. Maar, *dat* joden lid waren van de NSB weten we wel. Zo zit er in het NSB-archief een brief waarin het hoofd van de afdeling Maastricht zich beklagt over het feit dat tijdens een vergadering in Venlo een Joodse spreker optrad – en dat niet alleen: de man vervulde in de plaatselijke partij een bestuursfunctie.³⁹ Een ander bewijs van Joodse aanwezigheid in de NSB komt van de andere kant van het land en dateert uit 1935. In Leeuwarden klaagde een Joodse NSB'er over het feit dat het antisemitisme in de beweging toenam. Hij kreeg steun vanuit het hoofdkwartier.⁴⁰ En zo is er meer, met name uit de jaren dat een al dan niet gewezen lidmaatschap van de NSB een jood het leven leek te kunnen redden. Precies om die reden verzocht de huishoudster van de destijds beroemde hoogleraar Emanuel Moresco om vrijstelling van transport. Ze was gedurende ongeveer 3,5 jaar lid van de NSB geweest, schreef ze aan Calmeyer, en had het binnen de beweging zelfs tot blokleidster gebracht. Eind 1938 had ze haar lidmaatschap opgezegd omdat ze bang was haar kantoorbaan te verliezen. De informatie zou de vrouw niet baten. Ze overleed in april 1943 in Sobibor.⁴¹ Informatie als deze is met een lampje te zoeken. Maar ze is te vinden. Zo schrijft een niet-Joodse vrouw op 25 augustus 1942 over haar 'voljoodse' man – onvertaald klinkt het 'fraaier' dan in het Nederlands: 'Unter Ausschaltung seines eigenen Ich nimmt er an der Entwicklung des gegenwärtigen Zeitgeschehens mit dem gleichen Siegeswillen Teil, der von dem wohlgesonnensten Arier nicht übertroffen werden kann. Sein Kämpfertum offenbart sich in dem unerschütterlichen Glauben an die Hochherzigkeit des Führers...'⁴²

Na de Duitse inval en zeker na het begin van de deportaties kregen antisemitisme en alles wat daarmee van doen heeft een volstrekt andere dimensie. Vanaf dat moment

ging het niet langer om meningen, vergissingen, politiek of schaamte maar om moord. Althans, dat weten wij. Destijds wist men dat⁴³ niet, al kon een enkeling het vermoeden en vreesden velen het ergste. Dat de deportatie geen plezierreisje was en de bestemming geen vakantieoord, wisten allen. Vandaar dat men al het mogelijke deed daaraan te ontsnappen. Velen hadden daartoe nauwelijks mogelijkheden. Te velen ook werden gehinderd door optimisme – het zou allemaal wel loslopen. Enkelen zagen geen uitweg en kozen de dood. Heel wat joden doken onder of, vaker nog, lieten degenen voor wie ze verantwoordelijk waren, hun kinderen, onderduiken. Anderen zochten en vonden uitwegen. Een van de uitwegen, al dan niet bewust gezocht, was deelname aan de Joodse Raad. Een andere uitweg was een bewijs van niet-Nederlandschap, in het bijzonder de nationaliteit van een neutraal of eventueel de Duitsers vijandig land. Dan waren er gemengd gehuwden, Portugese joden, Diamant-juden, Christen-Juden, Rüstungs-Juden – Lou de Jong, Presser en Herzberg vertellen hun verhalen uitgebreid – en, natuurlijk, degenen die erin slaagden te ‘bewijzen’ dat ze, hoewel als Joods geregistreerd ‘eigenlijk’ *niet* Joods waren. Degenen die deze uitweg zochten – en vonden – staan bekend als Calmeyer-joden. Hun verhaal en dat van hun ‘redder’ heeft vooral de laatste tijd nogal wat aandacht gekregen.⁴⁴ Net als het, vanwege de film, fameuze verhaal van Oscar Schindler is het een zoveelste illustratie van de complexiteit van de oorlog – Calmeyer wist namelijk heel goed dat hij in de meeste gevallen om de tuin werd geleid en liet dat maar wat graag gebeuren. Voor de verwickelingen rond Friedrich Weinreb geldt in andere zin iets dergelijks. Helaas wordt in zijn ‘affaire’ altijd de klemtoon gelegd op de vermeend bedrieglijke kanten van de hoofdpersoon, niet op de zaak. Want ook deze illustreert dat de situatie in de oorlog heel wat complexer was dan het schoolboekjesverhaal wil. Datzelfde geldt het verhaal van degenen die op de zogenaamde ‘lijst Frederiks’ en ‘lijst Van Dam’ werden bijgeschreven en zo hun lot wisten te ontlopen. Tot hen behoort, althans formeel, ook het handjevol joden dat in Villa Bouchina terechtkwam.

De verwickelingen rond de al eerder genoemde secretaris-generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken Karel Johannes Frederiks zijn niet alleen uiterst interessant maar tegelijkertijd ook zeer omstreden. Simpel gezegd: in de ogen van Lou de Jong en bijna alle anderen die in de afgelopen dertig, veertig jaar over Frederiks hebben geschreven, was de man een typische ‘accomodateur’ – het eens populaire woord⁴⁵ wordt tegenwoordig nog maar zelden gebruikt maar blijft een mooie term

voor iemand die wel fout en toch geen nazi was. Het beste en meest recente voorbeeld hiervan is het vele⁴⁶ dat NIOD-historicus Peter Romijn in de afgelopen tijd over Frederiks geschreven heeft. Hoewel hij ermee worstelt, komt hij niet los van het vernietigende oordeel dat Lou de Jong over Frederiks velde, iemand die ‘zonder het ooit recht te beseffen, met de gebeurtenissen mee[dreef]’ en ‘zich niet verzette tegen de hoofdlijnen van de Duitse politiek.’ Het is een mening die in verzetskringen al tijdens de oorlog gemeengoed was en die vanuit die hoek ook na de oorlog werd herhaald: dat Frederiks ‘de slapste der secretarissen-generaal [was] die door zijn slechte raadgevingen talrijke burgemeesters tot veel te lang aanblijven bracht... de Duitsers in de kaart speelde... duizenden onderduikers in angst, gevaar en ongelegenheid bracht... Ook indien hij voor de rechter ongrijpbaar is – één rechter, het publiek, veroordeelt hem opnieuw. In de publieke achting,’ aldus *Het Parool* in november 1947, ‘is voor mr. Frederiks zelfs op het schellinkje geen plaats meer.’⁴⁷

Het oordeel van Romijn spoort hiermee, zij het zoals gezegd met moeite. Vooral zijn boek over burgermeesters in oorlogstijd zou je als een lang commentaar op de positie en dus de persoon van Frederiks kunnen zien. Als hoogste ambtenaar van Binnenlandse Zaken vertegenwoordigde hij bij afwezigheid van de minister (die zat in Londen) het hoogste (*niet-nazi*, dat wel) gezag van het algemeen bestuur. Welnu, in die positie faalde hij, *kon* hij niet anders dan falen omdat dat bestuur faalde en ook dat kon niet anders omdat het ondergeschikt was aan de Duitse politiek. En die op zijn beurt faalde per definitie. De vraag is echter – en dat is ook de vraag die zowel in het boek van Romijn als in de carrière van Frederiks centraal staat – of samenwerking met de Duitsers in sommige gevallen niet beter was dan verzet: beter voor Nederland en beter voor de Nederlanders. In dat verband is de discussie tussen de oorlogsburgemeesters Boot en Bruins Slot van belang. Laatstgenoemde stond uiteindelijk een principiële houding voor en stapte op; Boot verkoos daarentegen een pragmatische houding en bleef aan. Dit laatste deed ook Frederiks. Fout? Mogelijk. Maar in ieder geval kon hij alleen vanwege zijn ‘fout-zijn’ een hoofdrol spelen in de redding van minstens vijfhonderd joden. Anders dan Calmeyer is hij daarvoor, op één destijds ook al bespote bijeenkomst na,⁴⁸ echter nooit geprezen. De reden daarvoor is dat Frederiks teveel tegemoetgekomen zou zijn aan de Duitsers en ‘hooguit handig gebruik gemaakt [heeft] van de Duitse reserves ten aanzien van de NSB’.⁴⁹

Handig gebruik? Inderdaad. Maar je zult maar een van de vijf- of zeshonderd zijn die dankzij dat ‘handig gebruik’ de oorlog overleefd hebben. ‘Wij realiseerden ons, dat

het een hersenschim zou zijn,’ schreef Frederiks in zijn al in 1945 verschenen verantwoording van eigen optreden,⁵⁰ ‘ons een ogenblik te koesteren in de illusie, dat wij de maatregelen zouden kunnen keeren... Wij konden alleen protesteeren en streven, den Duitschen bezetter zoveel mogelijk wind uit de zeilen te nemen en te trachten te redden wat nog te redden was met inschakeling van den factor tijd. Gingen wij heen, dan was die factor tijd reeds bij voorbaat ontkracht en de toekomst, met de NSB aan het bewind, volkomen hopeloos. De joden waren dan zonder eenige bescherming aan hun beulen overgeleverd. In dien zin hebben zich ook bij herhaling verschillende vooraanstaande joden tegenover mij geuit: blijf op uw zetel, anders zijn wij allen reddeloos verloren.’

Welnu, gebruikmakend van een machtsstrijd dan wel persoonlijke animositeit tussen verschillende geledingen en personen binnen het Duits bestuur wist Frederiks het in de zomer van 1942 voor elkaar te krijgen dat ‘de Duitsers’ – bedoeld is Fritz Schmidt, Generalkommissar zur besonderen Verwendung – een aantal joden een uitzonderingspositie toestonden. ‘Ik zie Frederiks nog terugkomen,’ vertelde een van zijn toenmalige medewerkers eind jaren ’80 in een interview.⁵¹ ‘Hij zegt: “moet je horen wat ik gedaan heb gekregen. Ik mag af en toe, als ik vooraanstaande Nederlanders heb die bedreigd worden, ze opgeven aan Schmidt en dan zorgt hij dat er niks gebeurt.’ Aldus ontstond ‘de lijst Frederiks’, spoedig aangevuld met een lijst van Frederiks’ collega Van Dam. De eerste twee uitverkorenen werden er spoedig vijf, daarna tien, daarna meer en uiteindelijk, begin 1943, formeel zo’n vijfhonderd maar feitelijk nog zo’n honderdvijftig meer, in totaal dus ongeveer 650 mensen. ‘Teneinde de beschermde joden nog meer veilig te stellen tegen ingrijpen van de SS,’ zo vertelt Frederiks in zijn apologie, ‘kwam toen de gedachte op, hen bijeen te brengen in een apart groot gebouw in het Oosten van het land. De Commissaris-Generaal Schmidt ging met dit denkbeeld akkoord. Ik zou zelf een gebouw uitzoeken en stelde alleen als eisch, dat de leiding in Nederlandsche handen zou zijn en de inrichting zich zou bevinden in een gemeente, waar een Nederlander van den ouden stempel als burgemeester aan het hoofd stond... De beschermde joden zijn toen bijeengebracht in het kasteel De Schaffelaar te Barneveld... en de uitstekend ingerichte barak “De Biezen” vlak over de grens van de gemeente Barneveld in de gemeente Ede gelegen. Daar in deze laatste gemeente een NSB burgemeester was, heb ik [een] grenswijziging in stand gebracht.’⁵²

Zo gebeurde. Tussen eind 1942 en september 1943 verbleven in Barneveld zo'n 670 'uitverkoren' joden. Na de dood (zelfmoord?) van Fritz Schmidt in juni 1943 bleek hun positie niet langer houdbaar en werden ze alsnog op transport gezet, eerst naar Westerbork, daarna naar Theresienstadt. Ze bleven dus uitverkoren, want Theresienstadt was geen vernietigingskamp. Verreweg de meesten van hen overleefden de oorlog. Degenen voor wie dat niet geldt, stierven een natuurlijke dood.

Dat de bemoeienissen van Frederiks niet zonder gevaar waren en dat het dus op z'n minst ongenueanceerd is om hem zondermeer af te doen als een veertje in de Duitse wind blijkt uit een artikel in het blad van de Nederlandse SS van 11 juni 1943. Het artikel gaat over een man die Lord Wanhoop wordt genoemd maar waarmee zonder twijfel Frederiks wordt bedoeld – Frederiks ontving het artikel dan ook met een opmerking in die richting.⁵³ 'Aan het Oostfront vechten op het oogenblik duizenden Nederlandsche jongens,' schreef de Storm-SS. 'Zij vechten tegen de heerschappij van het jodendom... En hier, aan het zoogenaamde thuisfront, werkt nog altijd een slampamper, die uit wanhoop over het lot der joden haast in tranen uitbarst... Deze man is gevaarlijk voor ons... Hij doet zijn uiterste best hier het joodsche gespuis een zoo aangenaam mogelijk onderkomen te bezorgen... Barneveld is aangewezen als onderdak voor een klein aantal joden, die zich voor Nederland verdienstelijk hebben gemaakt... maar door bemiddeling van dezen Lord Wanhoop zijn reeds veel meer joden naar Barneveld gestuurd...' Volgt een voorbeeld van een jood die geen enkele verdienste voor de gemeenschap zou hebben, en dan: 'lord Wanhoop, eene wit-jood, moet maar zoo spoedig mogelijk van zijn zeteltje gelicht worden en eens voor een tijdje naar een jodenkamp vertrekken.'

In dezelfde brief waarin Frederiks aan Ferdinand Aus der Füntten, hoofd van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung, een lijst stuurt van joden die naar Barneveld gebracht moeten worden, komt ook het huis in Doetinchem ter sprake, in de door Frederiks overgeleverde stukken voor het eerst.⁵⁴ 'Weiter bestätige ich, dass auf Antrag des Herrn Generalkommissars Schmidt eine Anzahl Juden die vor dem 10.Mai 1940 der NSB angehörten, in Doetinchem untergebracht werden. Eine Liste dieser Personen erwarte ich noch von Herrn Generalkommissar Schmidt.' Enkele dagen later, zo blijkt,⁵⁵ ligt die lijst op het bureau van Frederiks. Hij bevat 63 namen⁵⁶ van in totaal 24 verschillende adressen. Onder die 63 zijn er 19 van Duitse afkomst: 5 echtparen zonder kinderen, 2 echtparen met elk één kind en 3 alleenstaanden. Zij zouden van-

wege hun niet-Nederlandse afkomst uiteindelijk geen van allen in Doetinchem terechtkomen. Blijven 44 Nederlanders: 4 alleenstaanden, 3 echtparen zonder en 7 echtparen met, achtereenvolgens 1, 2, 2, 6, 3, 5 en 1 kind, in totaal dus 20 kinderen in de leeftijd van 22 (dat is de hierna genoemde Dolf van A.) tot één jaar. Van deze 44 Nederlanders zouden er uiteindelijk slechts 9 daadwerkelijk naar Doetinchem gaan, te weten de 5 Spiers en 4 ‘losstaande’ personen van wie er 3 vrijgezel waren en één, de in de tekst genoemde Kaatje van Lunenburg-Groen, een man aan het front had – ‘volgens... [onleesbaar] is haar man er met een ander vandoor,’ staat in de kantlijn van een brief van haar hand die in het archief van het Departement van Binnenlandse Zaken bewaard wordt.⁵⁷

Van de meeste niet-komers weten we niet meer dan bekend is uit de naoorlogse dossiers – voorzover voorradig. De persoon van wie we het meeste weten is H. v. A.⁵⁸ Hij is vanwege zijn met een A beginnende achternaam de eerste op de lijst Doetinchem. Van A. was in 1894 in Londen geboren en omstreeks 1920 getrouwd met een Duitse, niet-Joodse vrouw. Uit het huwelijk werd één zoon geboren die, voordat er van Hitler sprake was, Adolf werd genoemd. Van A. en zijn vrouw werden in 1934⁵⁹ lid van de NSB en bleven dat ook, tot de oorlog uitbrak en de man om eerder geschetste redenen verplicht werd zijn lidmaatschap op te zeggen.⁶⁰ Zijn vrouw bleef echter wel lid. Zo ook zijn (‘half-Joodse’) zoon. Laatstgenoemde werd om die reden op de Zeevaartschool in Den Helder behoorlijk gepest. ‘Het zal wel niet nodig zijn u te zeggen,’ schrijft de vader in mei 1941 aan de Inspecteur van het Nijverheidsonderwijs, ‘dat de school voor den oorlog van mei 1940 sterk pro Engelsch georiënteerd was.’ Dat waren zoon en vader ontegenzeggelijk niet. Vandaar dat laatstgenoemde bij de inspecteur zijn beklag deed: ‘mijn zoon als volbloed nationaal socialist, die dit nimmer onder stoelen of banken stak en in vrijen tijd vroeger in Den Helder en later in Schagen N.H. waar hij woont openlijk colporteert met Volk & Vaderland... [Voor hem] was het leven [vóór de oorlog] al niet aangenaam. Na de oorlog heeft dit zich echter ontpopt in een beestachtig optreden dat de spuitgaten uitliep. Anti Duitsch, anti nationaal socialistisch heerschte er maandenlang een absoluut verpestende geest op school. Vele unieknapen, de rest fel anti. Herhaaldelijk werden smerige anti Duitse gedichten rondgegeven, waarover zelfs door mij meerdere klachten bij de Gestapo ingediend zijn.’ Zoals alle brieven van Van A. wordt ook deze ondertekend met een veelzeggend: Hou Zee.

Een maand voordat hij zijn beklag deed bij de Inspecteur van het Nijverheidsonderwijs, richtte Van A. een verzoekschrift tot Seyss-Inquart. Daarin schrijft hij dat hij ‘leider aus volljüdischen Eltern geboren’ was en noemde zich ‘vollblutnationalsozialist.’ In zijn definitie betekende dat: ‘pro Deutsch und für den Führer Adolf Hitler’. “Schon als junger Mann [had Van A.] die Fehler des Judentums, die Gefahr des internationale Judentums mit daran verknüpften parlamentär-demokratisches System erkannt und bestritten.’ Ook had hij zich actief ingezet voor de beweging, had gecolporteerd, was blokleader geweest en had een diploma van de Fascistenschule, ja zelfs van de ‘höhere Faschistenschule’ behaald. Ondanks dit alles, zo beklagde hij zich tot Seyss-Inquart, had hij toch uit de NSB moeten treden en, erger nog, zag hij zich nu verplicht zich als jood te melden. Omdat hij dit niet op tijd had gedaan, was hij in zijn woonplaats zelfs geverbaliseerd. Kon er nu niets aan gedaan worden ‘damit wir nicht mehr zu der uns feindlichen jüdischen Welt gerechnet werden? In vollem Vertrauen lege ich unser Los in Ihre Hände. Hou zee.’⁶¹

Vermoedelijk vanwege de pesterij op school ging Van A. junior na de zomer van 1941 vrijwillig bij de Nederlandse Arbeidsdienst en kwam daardoor eerst in de buurt van Rostov en later elders terecht. In 1943 ging hij over naar de Duitse Arbeidsdienst en legde, aldus het proces-verbaal dat in oktober 1946 opgemaakt werd,⁶² achter het front telefoonleidingen aan. Ondertussen schreef hij brieven aan zijn vader die deze op zijn beurt met commentaar doorzond aan de ‘opperarbeidsleider’ van de Nederlandse Arbeidsdienst. Die brieven zijn bewaard gebleven⁶³ en tonen tezamen met het commentaar van de vader duidelijk hoe nationaal-socialistisch de familie was. Zo ergert Dolf zich enorm aan de klagers onder zijn mede (arbeids-)dienstnemers, stuk voor stuk vrijwilligers. ‘De naam der Arbeidsdienst wordt door zulk schoelje rot,’ schrijft hij zijn vader. En deze stelt aan de leiding van diezelfde Arbeidsdienst vervolgens de vraag wat dergelijke figuren binnen hun organisatie te zoeken hebben. Op basis van een volgend schrijven van zijn zoon beperkt vader van A. zich niet tot vragen maar suggereert ook verbeteringen. ‘Mijn zoon schrijft in zijn drie brieven telkens over dorst, dorst en nog eens dorst. Ik antwoordde: dat hoort erbij, drinken jullie vooral nergens water als dat niet mag en denk aan de mannen die in Afrika vechten en werken. Het beste voor die jongens zijn rollen pepermint, frujetta’s en dergelijke... Zou dit nu geen dankbare actie zijn?’

Nadat Van A. jr. aan het Oostfront ziek was geworden, keerde hij naar Nederland terug, om na Dolle Dinsdag met zijn ouders naar Duitsland te vluchten. Daar werd Van

A. sr. om onduidelijke redenen in februari 1945 door de Gestapo gearresteerd – om vervolgens van de aardbodem te verdwijnen. Zo niet moeder en zoon. Beiden keerden na de bevrijding terug naar Nederland en werden op verdenking van nationaal-socialistische sympathieën gevangen genomen en veroordeeld. Tijdens het onderzoek naar hun instelling en optreden werden ook getuigen gehoord. Onder hen een buurvrouw die verklaarde dat de Van A's idealistische NSB'ers waren die veelvuldig met blaadjes colporteerden, de NSB-vlag uitstaken en zich actief inzetten voor de bevordering van de zangkunst in de beweging. Dat Van A. Joods was, wist de buurvrouw ook. Eveneens dat hij tot 'ere-Ariër' uitgeroepen was. Een andere getuige vertelde dat de vader van Dolf 'een zwart uniform en een NSB insigne [droeg]... De NSB vlag heb ik meerdere malen uit het raam van hun woning zien hangen. NSB biljetten hingen voor de ramen... Er was een zangclubje in huis en onder leiding van den ouden [Van A.] werden er strijdliederen gezongen, zoals het W.A. lied.' En inderdaad, getuige andere brieven, ondermeer aan de 'zangleider' van de NSB Melchert Schuurman, meenden de Van A's dat 'goede aanhoorbare en indrukmakende strijdzang' in niet geringe mate kon bijdragen aan het succes van het nationaal-socialisme.

Dat is Van A. en zijn gezin. Van de meeste anderen op de lijst weten we minder. Er zijn slechts twee andere onderzoeken die even uitvoerig zijn als die naar de echtgenote van Van A., maar ze bevatten nauwelijks persoonlijk materiaal, in ieder geval geen brieven.⁶⁴ De andere dossiers, voorzover vindbaar,⁶⁵ bestaan veelal uit kale mededelingen. Overigens bevestigen de dossiers tezamen wel het cruciale feit dat joden lid van de NSB zijn geweest, dat in meer dan een geval ook gebleven zijn tot het niet langer mogelijk was en dat sommigen onder hen roomser waren dan de paus, dat wil zeggen geen middel schuwden om van hun nazisme te getuigen.⁶⁶ Na de oorlog hebben de betrokkenen zelf om voor de hand liggende redenen hun uiterste best gedaan hun positie in een gunstig daglicht te stellen. Het zal een van de redenen zijn dat hun kinderen, voorzover nog in leven en te vinden, weinig weten – of doen alsof. Twee van hen spoorde ik op. De ene, nog een baby tijdens de oorlog, vertelde dat zijn ouders kort na de oorlog gescheiden waren en dat hij van zijn vader niets wist. Mijn vraag of het mogelijk was dat de man lid van de NSB was geweest, werd eerst met een snel en volmondig 'nee' beantwoord – natuurlijk, een jood die lid was van de NSB is een anomalie. Daarna volgde aarzeling. Nader onderzoek toont aan dat de man zich vergist. De vader was wel degelijk lid van de NSB geweest – en meer dan dat. Hij had goed, zeer goed aan de Duitsers verdiend en zich daartoe met weinig fris-

se praktijken ingelaten. ‘De door mij berekende, dan wel getaxeerde omzet,’ schrijft de accountant van de politieke recherche van Hilversum in het naoorlogse dossier, ‘bedroeg minimaal 359.009,24 en maximaal 456.134,24, terwijl de daarop gebaseerde winst respectievelijk bedroeg 24.825,16 of 121.950,16.’⁶⁷ De andere persoon die ik opspoorde, was ouder (14) toen de oorlog uitbrak en beaamde meteen dat zijn vader ‘sympathisant’ van de NSB was geweest – ’s mans dossiers zijn verloren, er zijn van hem slechts twee cartotheekkaarten bewaard gebleven. Van Villa Bouchina had hij nooit gehoord. Ook vertelde hij dat heel zijn familie, inclusief de Joodse grootmoeder die in het nabijgelegen dorp woonde, de oorlog overleefd had. Eén spannend moment herinnerde hij zich ook: dat zijn vader, de enige ‘voljood’ van het gezin, uiteindelijk toch een oproep gekregen had en zich, begeleid door zijn zoon, richting station had begeven. Eenmaal daar kwam het jongere broertje aangesnel: er was een brief gekomen, de vader hoefde zich bij nader inzien toch niet te melden en overleefde dus de oorlog. Na de oorlog ging hij om voorstelbare redenen naar Nederlands-Indië.

Enkele weken voordat de lijst met namen van Doetinchem-gangers bekend werd, was perceel sectie A no. 2708 van Coevorden met daarop een kerk van de gereformeerde gemeente door het Departement van Binnenlandse Zaken gevorderd. Dat gebeurde op 24 november 1942 om precies te zijn. Bedoeling was dat het pand vóór 2 december opgeleverd zou worden. Aan de bewoners werd toestemming gegeven er ‘tot wederopzegging’ te blijven wonen⁶⁸, hetgeen niet is gebeurd.

Dankzij het hier uitgegeven manuscript weten we dat het nog enkele weken duurde tot er schot in de zaak kwam. Toen, ‘in deze gezegende dagen’, sprak burgemeester W.P.J. Duval Slothouwer in de plaatselijke sociëteit voor het eerst over het feit dat de stad er ‘een plukkie inwoners’ bij zou krijgen, 60 maar liefst en (zo staat er abusievelijk in de tekst, de beslissing over de scheiding van gemengd gehuwden was op dat moment nog niet gevallen en onder de ruim zestig personen op de oorspronkelijke lijst waren heel wat gemengd gehuwden en dus niet-Joden) ‘allen niet-arisch... Zij worden van regeeringswege en vanwege “Het Gezag” beschermd omdat het mensen zijn die in de vervlogen dagen lid waren van de Nationaal-Socialistische Beweging, NSB’ers die bekeerd zijn dan wel vanwege het ras uit de beweging gestoten... Dit nieuwtje blijft het onderwerp van gesprek op deze gezellige borrelbijeenkomst. Schrijver dezes heeft de stoel lekker dicht bij de kachel, maar ook dicht bij de burge-

meester. Hij mengt zich niet in het gesprek, hij denkt na en ziet voor zijn geestesoog vele beelden... Hij ziet dat hier mooi werk te verrichten zal zijn.'

En ziedaar, enkele weken nadien, op 10 januari 1943 om precies te zijn kreeg de welgedelgestrenge⁶⁹ heer D.J. Spanjaard, schrijver van de hiernavolgende tekst, een aanstelling als adjunct-directeur van het tehuis te Doetinchem, 'op een salaris van f 6,65 per dag'. Spanjaard werd slechts adjunct omdat Doetinchem formeel onder Barneveld viel en daar de directeur zetelde. Deze (E. Wolthuis) schreef Spanjaard ook z'n aanstellingsbrief.

Helaas weten we niet veel van Spanjaard. Wat we weten is dat hij in 1881 geboren werd in Hellevoetsluis, op jeugdige leeftijd kortstondig (tussen 1888 en 1890) in Doetinchem woonde en daarna naar Haarlem verhuisde om vervolgens, we weten niet wanneer, in Nederlands-Indië terecht te komen. In ieder geval woonde Spanjaard daar op z'n dertigste en twintig jaar later nog steeds. We weten dat hij in 1911 met vrouw en twee kinderen van Batavia naar Amsterdam voer, in 1913 terugkeerde, de tocht in 1921 nogmaals maakte, opnieuw met vrouw en kinderen, om het jaar daarop weer naar de kolonie terug te keren.⁷⁰ Naar het zich laat aanzien maakte hij pas na zijn dertigste carrière in de kolonie. In de *Regeeringsalmanakken voor Nederlandsch-Indië* duikt zijn naam pas vanaf de jaren '20 op: in 1921 en 1922 als administrateur bij de Ambonsche Spaar-en Kredietbank, in 1926 en 1927 als lid van de gemeenteraad van Bandjermasin, in 1928 als secretaris van de gemeenteraad van Kediri en in 1930 als waarnemend burgemeester van Tegal, tevens lid van een commissie die zich bezighield met Nederlands onderwijs aan de inheemse bevolking. De baan van waarnemend burgemeester van Tegal zou Spanjaard gedurende enkele jaren vervullen, in 1933 staat hij nog steeds als zodanig in de almanak vermeld. Het moet zijn laatste baantje zijn geweest, want in maart 1934 vestigde hij zich in Doetinchem waar op dat moment, of spoedig daarna, ook zijn zoon ging wonen. Deze had deels dezelfde maar meer voorletters – vandaar dat de twee her en der⁷¹ nogal eens door elkaar gehaald zijn: niet D.J. maar D.J.H.W. Van laatstgenoemde, de zoon dus, weten we iets meer. De reden daarvan is dat hij aan het begin van de oorlog lid werd van de NSB en een hoge functie bij de Kultuurkamer bekleedde. Daarom werd hij na de oorlog gezuiverd en bestaat er van hem een uitvoerig dossier.⁷² D.J.H.W. Spanjaard werd in 1910 geboren in Magelang, op Java. Op 16-jarige leeftijd nam hij zonder zijn ouders de boot naar Nederland om eindexamen te doen en vervolgens rechten te gaan studeren. In 1933 studeerde Spanjaard jr. af, het jaar daarop vestigde hij zich als advocaat in Doe-

tinchem waar hij, in ieder geval in 1938, ook voorzitter was van de plaatselijke burgerwacht.⁷³ Ondertussen was hij getrouwd (1936), vader geworden (1938) en vlak vóór de Duitse inval benoemd tot reserve-officier voor – wat dat ook mag inhouden – ‘algemene dienst’. Op 26 augustus 1940 werd Spanjaard jr. lid van de NSB en, aldus zijn eigen woorden in een sollicitatiebrief uit januari 1941,⁷⁴ ‘te werk gesteld bij de IVe (juridische) afdeling van het Algemeen Hoofdkwartier en met name werd mij de verantwoordelijkheid opgedragen van de afdeling IV c: internationaal recht... Op 15 juli ging ik over naar den Opbouwdienst... De advocatenpraktijk wordt momenteel nog voortgezet, doch ik ben voornemens deze te liquideeren.’

Zo gebeurde. In de tweede helft van 1941 werd Spanjaard jr., ondertussen vader geworden van een tweede dochter, aangesteld als hoofd van de juridische afdeling van de Nederlandse Kultuurkamer en verhuisde naar Den Haag. In zijn nieuwe functie kreeg hij regelmatig verzoeken van Joodse artiesten in behandeling. Een van die verzoeken, namelijk van Fie Carelsen, zou hem na de oorlog duur komen te staan. De beroemde artieste⁷⁵ beschuldigde hem ervan verantwoordelijk te zijn voor de deportatie van haar moeder. De beschuldiging werd niet hard gemaakt. Ook schreef Spanjaard in zijn functie van hoofd juridische zaken in *De Schouw* over de doelstelling van de Kultuurkamer. Deze en andere zaken – ondermeer dat hij begunstigend lid van de Nederlandse SS was geweest en aan oefeningen van de W.A. had deelgenomen – werden hem na de oorlog natuurlijk voor de voeten geworpen. Omdat hij al twee jaar in hechtenis zat en er bovendien veelal gunstige verklaringen over hem afgelegd werden, werd Spanjaard jr. op 7 juni 1947 veroordeeld tot niet meer dan internering tot 1 januari 1948 en ‘voorts ontzet uit beide kiesrechten, uit het recht om bij de gewapende macht te dienen en uit dat om de advocatuur uit te oefenen. Van het “vermogen” van de verdachte, dat thans bestaat uit een girosaldo van f 60 en f 12 aan contanten werd,’ aldus het *Algemeen Handelsblad* van 7 juni 1947, ‘f 7,50 verbeurd verklaard om, zoals de president het formuleerde: het zijne bij te dragen ter delging van de “astronomische” schade, veroorzaakt door hem en zijn soortgenoten.’ Spanjaard jr. vond spoedig na zijn ontslag uit gevangenschap een administratieve baan in Den Haag. In de zomer van 1998 overleed hij daar.

Na het vertrek van zijn enige in Nederland levende zoon, de andere was in Nederlands-Indië achtergebleven, bleef Spanjaard sr. met zijn vrouw in Doetinchem achter. In het plaatselijk adresboek staat hij vermeld als ‘zonder beroep’, terwijl hij op dat moment nog pas begin 50 was. Het zou kunnen zijn dat hij in Nederlands-Indië een

kapitaal had vergaard en rentenierde, maar gezien de relatief lage functies die hij in de kolonie bekleed had is dat niet waarschijnlijk. Bovendien vermeldt Spanjaard als eerste reden voor zijn enthousiasme voor het baantje van adjunct van Villa Bouchina de beloning. Dat zou hij niet gedaan hebben als hij vermogend was geweest. Gezien zijn wekelijkse borrel in de sociëteit en omgang met de burgemeester is het echter wel waarschijnlijk dat hij in Doetinchem in betere kringen verkeerde. Zo zal hij niet nage laten hebben te vermelden dat hij burgemeester was geweest. De politieke kleur van de 'kringen' waarin Spanjaard verkeerde is niet moeilijk te achterhalen: grijs. 'De Doetinchemse burgemeester Duval Slothouwer heeft zich, voorzover is na te gaan, tijdens de oorlog onopvallend gedragen,' schrijft een historica in haar boek over de stad in oorlogstijd.⁷⁶ 'Hij was zeker niet pro-Duits, maar wel een gehoorzaam en vooral een voorzichtig man, die Duitse maatregelen zonder al te veel tegenwerpingen uitvoerde. Dat hij niet alles accepteerde blijkt uit het feit dat hij in maart 1943 weigerde politiepersoneel afkomstig van de politieopleiding te Schalkhaar in dienst te nemen. Veel heeft deze weigering uiteindelijk niet geholpen, want op een later tijdstip kwamen deze agenten alsnog naar Doetinchem. Het feit dat hij te maken had met een gemeentesecretaris en een inspecteur van politie, die beiden overtuigd NSB'er waren, kan van invloed op zijn houding zijn geweest. Op 14 september dook burgemeester Duval Slothouwer samen met zijn gezin onder.'

Een illustratie van de houding van Duval Slothouwer is af te lezen aan het plakkaat waarin hij een 'ernstige waarschuwing' doet uitgaan aan allen die leden van de Duitse Wehrmacht 'onaangenaam' bejegenen. 'Mochten ondanks deze waarschuwing toch nieuwe gevallen bekend worden, dan zullen zware straffen worden opgelegd.' Anders gezegd, Duval was een van de ontelbare ambtenaren die hun lastige taak in deze moeilijke tijd zo goed mogelijk, dat wil zeggen schipperend, probeerden uit te voeren. Dat de lijnen daarbij door elkaar liepen, blijkt ook uit het schijnbaar goede contact tussen Duval en Spanjaard. Want al was deze voorzover na te gaan geen lid van de NSB, zijn zoon was dat wel en uit de hiernavolgende tekst blijkt nergens dat Spanjaard een grote antipathie tegen de NSB koesterde – van sympathie is evenmin een spoor te vinden. Ook van antisemitisme is bij Spanjaard geen sprake, integendeel. En brieven in het naoorlogs dossier van Spanjaard jr. spreken onomwonden van het verdriet van zijn ouders over zijn politieke keuze. De derde en naar zijn zeggen belangrijkste reden voor Spanjaard om de baan van adjunct-directeur van Villa Bouchina op

zich te nemen was dat hij op deze wijze ‘goed werk [kan] verrichten... in het belang van onze zoo vervolgte Joodsche landgenoten.’

Op dezelfde dag dat Spanjaard zijn aanstelling kreeg schrijft Wolthuis, de directeur van het Joods tehuis in Barneveld, hem een formele, getypte brief met daaronder een informeel handgeschreven kattedelletje.⁷⁷ ‘Amice, wil de goedheid hebben dit schrijven tevens te beschouwen als een aanvang aan u voor materiaalverzorging.’ In die brief staat dat hij Kloosterman, de zaakgelastigde bij het Departement van Binnenlandse Zaken, verzocht heeft een hele reeks spullen voor de inrichting van het tehuis naar Doetinchem te zenden. Daaronder 70 kribben, evenveel hoofdkussens en strozakken, 2 kookpotten, 1 vergiet, 3 koksmutsen, 36 (!) stoffers, 18 bezems en 36 afneemdoeken.’ ‘U gelieve verder na te gaan,’ vervolgt Wolthuis zijn instructie aan Spanjaard, ‘of alle sleutels aanwezig zijn en de noodige verbeteringen c.q. herstellingen op te nemen in de beide gebouwen en deze dan schriftelijk vast te leggen z.m. [zo mogelijk] met een begroting der kosten.’ Na nog enkele mededelingen over briefpapier, gas, elektra en water besluit de brief met de opmerking dat de aanstelling ‘voor u en voor den heer Duval Slothouwer’ bij de brief ingesloten is. Dit laatste is interessant, want het is niet duidelijk wat de rol van de burgemeester in deze precies is geweest – nog minder of een burgemeester in eigen gemeente en uit hoofde van zijn functie wel een bijbaantje, als het dat was, kon hebben. Na deze instructies toog Spanjaard aan het werk. Hoe hij dat deed, staat in de door hem geschreven en hierna gepubliceerde tekst.

Begin februari kregen de 24 op de lijst vermelde huishoudens namens het Departement van Binnenlandse Zaken een standaardbrief. Daarin stond dat de aangeschrevenen hun woonplaats tussen 15 en 18 februari dienden te verlaten om zich naar Doetinchem te begeven. Het transport van de inboedel zou ‘voor uw rekening en risico’ verzorgd worden door het Nederlands Binnenvaartbureau en plaatsvinden in twee delen. Eerst zou het meest noodzakelijke, 200 kilo per persoon en maximaal 500 kilo per gezin, met een vrachtwagen naar Doetinchem gebracht worden. Tot dat meest noodzakelijke behoorde keukengerei, glas- en aardewerk, eetbestek, linnengoed, kledingstukken en een kleine hoeveelheid levensmiddelen. ‘De rest van den inboedel [wordt] per schip afgevoerd. Kolen en aardappelen moeten ter plaatse worden achtergelaten.’

De brieven met deze mededeling waren bij de aangeschreven nog niet binnen of het gedonder begon. Natuurlijk voelde niemand voor een dergelijk transport en meende eenieder reden of recht te hebben om *niet* te hoeven gaan. In de papierwinkel van de archieven van Frederiks en zijn departement wemelt het dan ook van briefjes, telegrammen, kanttekeningen, kattedelletjes en wat al niet meer die stuk voor stuk op een of andere manier met uitstel, uitzondering, vrijwaring of afstel te maken hebben.⁷⁸ Een van de Duitsers die op de Doetinchem-lijst stond voerde twee argumenten aan: ziekte en niet-Nederlanderschap. Een ander dat het bericht naar zijn oude adres was gestuurd en dus niet op tijd ontvangen. Een derde zei dat hij te oud was om te reizen. Een vierde, een van de Nederlanders op de lijst, pakte het slimmer aan – hij was dan ook advocaat en procureur – en meldde dat brief en reisvergunning met elkaar in tegenspraak waren. In de brief werd gesproken van Doetinchem, schrijft de man, terwijl de vergunningen voor Barneveld zijn afgegeven. ‘Daar één en ander met elkaar in strijd is,’ schrijft deze vader van zes kinderen, allen waren naar Doetinchem verordonneerd, ‘verzoek ik u beleefd mij te berichten, naar welke van beide plaatsen ik moet evacueeren. Tevens verzoek ik u beleefd, zoo mogelijk dit bevel voor mij en mijn familie... ongedaan te maken. Ik ben nml Christen-Jood, reeds in januari 1903 te Medan (Sumatra) gedoopt en in 1924 gehuwd met een vol-arische terwijl mijn 6 kinderen, die geen jood zijn in den zin der verordening, in Bilthoven de lagere school en het lyceum bezoeken. Daarbij ben ik vrijgesteld van het dragen van den jodenster. Ook heeft mijn oudsten zoon een oproeping gekregen, dat hij t.g.t. moet opkomen voor den arbeidsdienst.’ Die oudste zoon is degene die elders in deze tekst vertelt dat hij in datzelfde jaar met zijn vader naar het station ging en dat de man op het laatste moment gered werd. Paul Drukker, een van de weinige opgeroepen die uiteindelijk inderdaad in Doetinchem terechtkwam, had weer een heel ander probleem. Hij schreef op 7 februari aan het departement dat hij niets bezat en dus ook niet kon voldoen aan de verordening om het meest noodzakelijke met zich mee te nemen. ‘Een inboedel noch eenig aanverwant artikel is in mijn bezit daar (sic!) ik ongetrouwd ben. Moeten nu de hoog noodige artikelen, als bed met toebehooren, handdoeken enz. worden aangeschaft of moeten alleen de noodige kleren meegenomen worden?’ Meest uitvoerig en meest assertief was de al genoemde Van A. Hij schreef het departement op 5 februari een brief die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. Daarin staat dat hij ‘na gehouden ruggespraak met myn directe NSB Functionaris, den Kringleider van Nieuwer-Amstel en met de Deutsche Autoriteiten van de Zentralstelle für

Judische Auswanderung te Amsterdam' tot de conclusie was gekomen 'dat deze opdracht op een misverstand berust. De oplossing van deze kwestie wordt thans in handen gegeven van den Leider MUSSERT [hoofdletters in tekst, cvdh] en in verband met diens drukke werkzaamheden verzoek ik u my voorloopig een uitstel van 14 dagen te willen toestaan... Reeds vroeger werd my van NSB zijde gemeld, dat ik en myn gezin van geen enkele maatregel last zouden hebben en voeg hieraan toe:

1. my is direct na afkondiging van de betr. maatregel door de Deutsche Autoriteiten toegestaan zonder ster te lopen
2. myn echtgenoot is arisch en van Duitschen afkomst, behoorende onder stamboekno. 35320 tot op dit moment tot de werkerskern van de NSB en is tevens vaste medewerker van de NVD [Nederlandse Volksdienst]
3. mijn zoon, stamboek 98833, is in Deutsche Reichsarbeitsdienst en is zoeven na zijn vrijwillige inzet aan het Oostfront, met "Genesungsurlaub" thuis.'

Na tot slot nog opgemerkt te hebben dat er in het schrijven niets staat over de situatie in Doetinchem en dat hij daarom wil weten of het mogelijk is ter plekke zijn werk als eipoederfabrikant en vertegenwoordiger van een Nederlandse consumptiefabriek voort te zetten, tekent van A. ook deze brief weer met een triomfantelijk Hou Zee. Blijkbaar toch niet geheel gerust op de afloop schrijft hij de volgende dag nog een briefje, met daarin ondermeer de voor iemand die zelf Joods is toch wel vreemde opmerking dat hij het onaanvaardbaar vindt dat zijn arische vrouw in Doetinchem tussen voljoden moet zitten. Enkele dagen later, de 10de februari, schrijft van A. een derde briefje, de 22ste een vierde. Eenmaal zover hebben de zaken echter al een radicale wending genomen en is er van de hand van Frederiks een lang schrijven naar de Generaal-Commissaris zur besonderen Verwendung, Schmidt dus, uitgegaan dat alle plannen weer op losse schroeven zet.⁷⁹ 'Bij de naar Doetinchem over te brengen personen,' schrijft Frederiks, 'behooren verschillende, die met een Ariër of een Arische zijn getrouwd. De vraag rijst of de Arische echtgenoot(e)' ('en half-joodsche kinderen' voegt Frederiks in eigen handschrift aan de tekst toe) eveneens naar Doetinchem moet vertrekken.' Maar dat is nog niet zijn enige bedenking. 'Een belangrijke rol speelt hierbij de vraag of de voor overbrenging naar Doetinchem voorgedragen personen überhaupt verplicht zijn naar Doetinchem te vertrekken, dan wel of de onderbrenging te Doetinchem als een faciliteit beschouwd moet worden, waarvan de belangstellenden naar eigen keuze al dan niet gebruik kunnen maken.' Blijkbaar worden deze bedenkingen door Schmidt gedeeld want al op 13 februari gaat er aan de op-

geroepen een briefje uit waarin staat dat de verhuizing naar Doetinchem voorlopig zal worden uitgesteld – en wel tot 1 maart. Precies een week later krijgen zij weer een brief en daarin staat inderdaad dat men niet verplicht is naar Doetinchem te gaan. ‘Intusschen vestig ik er uw aandacht op,’ staat er verder in dit schrijven, ‘dat, indien u niet naar Doetinchem wenst te vertrekken, u dan op de daaraan verbonden bescherming niet kunt rekenen, tenzij u blijkens medische verklaring niet in staat bent thans te vertrekken.’

Het resultaat hiervan is, zoals Spanjaard in zijn tekst ook vertelt, dat van alle opgeroepen uiteindelijk slechts een fractie daadwerkelijk naar Doetinchem vertrok. Dat zijn:

- de Rotterdamse bootwerker Abraham Spetter. Hij was op het moment van aankomst 47 jaar oud en, naar zich laat aanzien, vrijgezel. Afgezien van hetgeen Spanjaard in zijn tekst vertelt, weten we van hem niet veel meer dan dat hij na de opheffing van het huis in Doetinchem via Westerbork naar Theresienstadt is getransporteerd en op 28 februari 1945 ‘in Midden Europa’⁸⁰ overleed. Of hij ook daadwerkelijk lid van de NSB is geweest (wat welhaast zeker is) en wat hij als zodanig heeft gedaan, weten we niet. Een belangrijke verklaring daarvoor is dat de ledenlijsten van de NSB onvolledig en ongeordend zijn en dat het na de oorlog natuurlijk geen zin had van hem een dossier aan te leggen. Vermoedelijk moet Spetter op de NSB-lijsten wel ergens te vinden zijn, maar de vondst zal eerder het resultaat zijn van geluk dan van wijsheid;
- de Nijmegenaar Paul Drukker, in het bevolkingsregister gesierd met een lange reeks voornamen: Paul Willem Charles François. Hij was zeker vrijgezel en bezat, zie eerder, zelfs geen huisraad. Hij was op het moment van internering in Doetinchem 42 jaar oud. In november 1942 zat hij al in Westerbork, kwam vrij, ging naar Doetinchem om op 21 april 1943 via Westerbork doorgestuurd te worden naar Theresienstadt. Uiteindelijk kwam Drukker in Auschwitz terecht waar hij op 9 maart 1944 overleed. Voor Drukker’s NSB-lidmaatschap geldt hetzelfde als voor dat van Spetter;
- de Amsterdamse kantoorbediende Simcha Selina Ancona was anderhalf jaar ouder dan Drukker. Zij overleed volgens de formele opgave op dezelfde dag en op dezelfde ‘plek’ als Abraham Spetter⁸¹. Ik heb niet kunnen achterhalen of dat toeval is;

- tot slot, en afgezien van de familie Spier, kwam een maand later nog Kaatje van Lunenburg-Groen naar Doetinchem. Zij was niet van plan lang te blijven want diende al op 10 april een verzoek in om het huis weer te mogen verlaten. Dat werd blijkbaar niet ingewilligd want als de bewoners van villa Bouchina op 20 april naar Amsterdam vertrekken, worden ze door onder anderen Kaatje van Lunenburg uitgezwaaid. Van haar is op het CABR een uitvoerig dossier te vinden.

‘Op een familie na, de familie Rimini, man, vrouw en twee kinderen,’ schrijft Spanjaard, ‘was het gezelschap nu [dat wil zeggen: begin maart 1943] compleet. De familie Rimini had uitstel van vestiging te Doetinchem gekregen wegens een zware ziekte van een van de dochtertjes.’ Dat klopt. In het dossier van Binnenlandse Zaken bevindt zich een briefje van Frederiks waarin staat dat de Rimini’s ‘wegens ziekte dochtertje’ tot nader order uitstel van vertrek naar Doetinchem is verleend. Het uitstel dat afstel werd zou de Rimini’s het leven niet redden. Vader Philip Rimini stierf op 8 maart 1945 in Buchenwald. Moeder Rimini, haar eigen naam was Lea Frank, werd met haar 8 en 10 jaar oude dochtertjes op 25 oktober 1944 vergast in Auschwitz.⁸²

De gebeurtenissen in Villa Bouchina staan in de hiernavolgende tekst uitvoerig vermeld en hoeven niet nogmaals opgesomd te worden. Eerder is verteld hoe het haar inwoners verging. Afgezien van de Spiers en Kaatje van Lunenburg niet goed dus. De zogenaamde bescherming van Mussert dan wel het gewezen lidmaatschap van de NSB bleek geen garantie voor overleving. Het verging hen zoals de meeste joden. Via Westerbork werden ze op transport gezet, de ‘gelukkigen’ naar Theresienstadt, de ongelukkigen naar elders. En als er voor hen al een uitzondering werd gemaakt, dan was dat eerder vanwege eigen ‘verdiensten’ (zie Jo Spier) dan vanwege het zogenaamde ere-ariërschap of bescherming door hogere machten. Een en ander had aan het eind van de oorlog geen enkele waarde meer. Een jood was een jood en een gevangene een gevangene.

En Spanjaard? Villa Bouchina? Al op 22 april ontving Spanjaard van zijn baas uit Barneveld een brief met daarin de mededeling dat hij per 1 mei eervol ontslagen was. De dag tevoren had hij zelf conciërge Brugman al ontslagen. In de maanden die volgden werd er tussen ministerie, gemeente en andere betrokkenen nog wat gesteggeld over Villa Bouchina, over huur, herstel in oude staat, schadeloosstelling en enkele andere futiliteiten. Daarna kwam het huis opnieuw in handen van de rechthebbenden.

Spanjaard sr. keerde vermoedelijk terug naar het bestaan van gepensioneerde en leefde nog enkele jaren. Hij overleed op 20 mei 1947 in Doetinchem en werd ter plekke begraven. Zijn ongetitelde manuscript 'ter herinnering aangeboden aan Jan Brugman, conciërge-menagemeester-controller en administrateur van het Joodsche Tehuis te Doetinchem, januari-1943-mei' belandde in de la van het Doetinchemse advocatenkantoor Remmelink. Hoe en waarom het daar terecht kwam, weten we niet.⁸³ Wat we wel weten is dat het in 2004 opdook en een verhaal vertelt dat zelden gehoord wordt. Wat we ook weten is dat die stilte niet toevallig is. Het verhaal past immers niet bij Het Verhaal [van de oorlog]. En toch is het waar.

¹¹ Aldus Gerry van der List in een portret, geschreven als onderdeel van een geschiedenis van Elsevier, zie http://www.elsevier.nl/magazine/over_elsevier/asp/index.html

² zie Le masque de la barbarie. Le ghetto de Theresienstadt 1941-1945 (Lyon 1998)

³ Anton Mussert: Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider (Nijmegen 2005), p. 121

⁴ Ab Caransa: 'Theresienstadt, schizofrenie in steen', in: Negende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (z.p. 1988), p. 121-124

⁵ Vrij Nederland van 15-7-1978

⁶ Algemeen Dagblad van 21-6-1973

⁷ de recensie werd geschreven voor het blad van Joods Historisch Museum, zie Caransa o.c. p. 123

⁸ Jo Spier: Dat alles heeft mijn oog gezien. Herinneringen aan het concentratiekamp Theresienstadt (Amsterdam/Brussel 1978), p. 114

⁹ Henk van Gelder: De tekenaar Jo Spier, 1900-1978 (Amsterdam 1994), p. 102

¹⁰ Spier zat eind 1940 gevangen op de verdenking valse geruchten verspreid te hebben over de Duitse inval in Nederland, in 1942 werd hij opnieuw gearresteerd vanwege een tekening die hij in de jaren '30 van Hitler had gemaakt, vanuit deze gevangenschap ging hij via Westerbork en Doetinchem uiteindelijk naar Theresienstadt. Al met al zat Spier dus minstens de helft van de oorlog gevangen

¹¹ Karel Margry: 'Theresienstadt' (1944-1945): The Nazi Propaganda Film Depicting the Concentration Camp as Paradise', in: Historical Journal of Film, Radio and Television 12, no. 2 (1992), p. 153

¹² De Jong was in de jaren '60 en '70 ook al beschuldigd van een simplistisch beeld op de Tweede Wereldoorlog. De beste representant van die vroege kritiek is Jan Rogier, zie vooral De geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten (Nijmegen 1979)

¹³ Jan Bank: Oorlogsverleden in Nederland (Baarn 1983) en Hans Blom: In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland (Bergen 1983)

¹⁴ L. De Jong: Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 14 dln. (Den Haag 1969-1991), dl. 14, p. 889

¹⁵ De Jong, o.c. dl. 12, p. 465

¹⁶ zie Joggli Meihuizen: Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam 2003)

¹⁷ Penning's boek over de oorlog was een belangrijke (inspiratie)bron voor mijn boek Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam 2001)

¹⁸ J.H. Penning: In eerste versnelling. Een burger beleeft den vrede (Amsterdam 1946), p. 106-07

¹⁹ Penning o.c. p. 103

²⁰ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (hierna NIOD): Archief 123 (NSB archief), doss. 1c (hierna: 123/1c)

²¹ de brochure wordt gewoonlijk in 1935 gedateerd maar gezien het onderschrift was de tekst in februari 1934 al gereed

²² Zij stond op de hierna besproken lijst van degenen die geacht werden naar Doetinchem te gaan, zie Nationaal archief (Den Haag): Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) 97899 (PRA Utrecht d. 17012)

²³ NIOD: archief 123L/doss. 15a (brief d.d. 19-1-1940)

-
- ²⁴ L. Lindeman (ed.): Het nationalisme van de NSB: een documentatie over het tijdvak einde 1931-zomer 1939 (Utrecht 1943), p. 335
- ²⁵ NIOD: archief 123L/47g
- ²⁶ NIOD: archief 123/32d (brief d.d. 28-12-1944
- ²⁷ zie ook NIOD: KA II 1005 en 1006
- ²⁸ gecit. Lindeman o.c. p. 343
- ²⁹ brief van het departement van Justitie aan de Procureurs-Generaal, Bureau Grensbewaking, Politie van de grote steden enz. d.d. 7-5-1938, NIOD archief 101b/11: ‘een vluchteling zal voortaan als een ongewenst element voor de Nederlandsche maatschappij en derhalve als een ongewenste vreemdeling te beschouwen zijn, die derhalve aan de grens geweerd en, binnenlands aangetroffen, over de grens gebracht zal moeten worden.’
- ³⁰ Arnold Meijer: Samenwerking? Naar de eenheid op reëlen grondslag (Den Haag 1940), zie ook H.W.J. Sannes: Onze Joden en Duitschland’s greep naar de wereldmacht (Amsterdam 1946), p. 234 e.v.
- ³¹ Vooruit 27-3-1935 (NIOD: KA II 1005)
- ³² naast Arnold Meijer geeft ook de website van het Stormfront (‘White Pride World Wide’) dergelijke informatie
- ³³ De Jong o.c. dl.1, p. 296
- ³⁴ J. Presser: Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945, 2 dln. (1965, ’s-Gravenhage 1977), p. 436
- ³⁵ NIOD: archief 123/267g
- ³⁶ Mussert o.c. p. 120
- ³⁷ eventueel omdat bijvoorbeeld ook Spier op die lijst stond en hij welhaast zeker *geen* lid van de NSB was
- ³⁸ zie bijv. de hierna vermelde huishoudster van Moresco
- ³⁹ NIOD: archief 123/267c
- ⁴⁰ De Jong o.c. dl.1, p. 297
- ⁴¹ het gaat om B.J. Denekamp, de brief aan Calmeyer in NIOD: archief 20/1544, de dood wordt vermeld op www.joodsmonument.nl
- ⁴² Presser o.c. p. 438. Helaas is Presser uitermate slordig in zijn bronvermelding, zelfs in het op het NIOD aanwezige manuscript. Vermoedelijk komt dit uit het archief Seyss-Inquart
- ⁴³ zie de discussie naar aanleiding van les Vuijsje: Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de jodenvervolging (Amsterdam/Antwerpen 2006), zie ook Grijs verleden, p. 212 e.v.
- ⁴⁴ zie vooral Peter Niebaum: Ein Gerechter unter den Völkern. Hans Calmeyer in seiner Zeit (1903-1972) (Osnabrück 2001)
- ⁴⁵ Geïntroduceerd door E.H. Kossmann, ondermeer in De Lage Landen 1780-1980, 2 dln. (Amsterdam 2002), dl. II, p. 156 e.v.
- ⁴⁶ afgezien van het hierna genoemde boek ook een artikel in het (Tiende) Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie uit 1999 (‘Frederiks’ Op de bres – een ambtelijke apologie’, p. 140-164) én een artikel in een Duitse studie naar juridische, militaire, wetenschappelijke en ambtelijke loopbanen onder het nationaal-socialisme (‘Kein Raum für Ambivalenzen: Der Chef der niederländischen inneren Verwaltung’, in: Gerhard Hirschfeld en Tobias Jersak (ed.): Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz (Frankfurt/New York 2004), p. 147-171
- ⁴⁷ Het Parool van 20 november 1948 (NIOD: KB 1, 2357)
- ⁴⁸ ‘Om van te walgen,’ schreef De Waarheid op 21 januari 1954 over het bericht dat enkele honderden joodse Nederlanders Frederiks enkele dagen tevoren hadden gehuldigd. In de Joodse Wachter van 19 februari 1954 staat een antwoord aan degenen die, ook in Vrij Nederland en in de Joodse Wachter zelf, kritiek hadden geuit op deze huldiging. Dat antwoord, ondertekend door vijf joden die de oorlog overleefd hadden, spreekt van ‘de plicht van dankbaarheid’ en bestrijdt de mening als zou ‘de overgrote meerderheid der Nederlanders, joden en niet-joden’ dezelfde mening toegedaan zijn, namelijk dat Frederiks geen lof maar blaam verdient, zie NIOD: KB 1 2857,
- ⁴⁹ aldus twee meelezers van De Jong’s manuscript, Ben Sijes en Gerard Groeneveld, zie De Jong o.c. dl. 14, p. 411
- ⁵⁰ K.J. Frederiks: Op de bres, 1940-1944. Overzicht van de werkzaamheden aan de Departement van Binnenlandsche Zaken gedurende de oorlogsjaren (Den Haag 1945), p. 72
- ⁵¹ mr. J.M. Kan, zie Boris de Munnick: Uitverkoren in uitzondering? Het verhaal van de joodse ‘Barneveld-groep’, 1942-1945 (Barneveld 1991), p. 12
- ⁵² Frederiks o.c. p. 75

-
- ⁵³ NIOD: archief 101a/ 3d
- ⁵⁴ NIOD: archief 101A/3d (brief d.d. 8-12-1942)
- ⁵⁵ de in het archief Frederiks aanwezige lijst, bestaande uit vier lijsten met respectievelijk de koppen ‘Frederiks’, ‘Van Dam’, ‘Westerbork’ en ‘Doetinchem’ is gedateerd 11 december 1942, drie dagen na de brief aan Aus der Fünten dus
- ⁵⁶ Spanjaard spreekt in de hier gepubliceerde aantekeningen van 64, dat aantal heb ik nergens gevonden
- ⁵⁷ NIOD: archief 101b/11
- ⁵⁸ de achternaam doet niet ter zake, het gaat om het geval, over Van A. zie NIOD: CR doc. 1-3 en Nationaal archief (Den Haag): Nederlands Beheersinstituut (NBI), Beheersdossier 4658 PD1 3471 en CABR 107481 (PF Amsterdam d. 706891)
- ⁵⁹ in het in het CABR aanwezige dossier staat ook het jaartal 1933 maar dat klopt niet, het bewaarde lidmaatschapsboekje van Van A. laat zien dat de man in juni 1934 lid werd, zijn vrouw volgde enkele maanden later
- ⁶⁰ dat gebeurde naar Van A’s zeggen in de hierna geciteerde brief aan Seyss-Inquart op 19 augustus 1940, wel kon Van A. gezien zijn staat van dienst ‘begunstiger’ van de NSB blijven
- ⁶¹ Ook Presser o.c. p. 438 vermeldt dit citaat, zijn bronvermelding in het manuscript verwijst naar het in de volgende noot genoemde dossier (doss. I-3) dat de informatie echter niet bevat. De brief is wel te vinden in het hiervoor vermelde dossier van Van A. in het CABR
- ⁶² het dossier bevindt zich in het CABR, met een afschrift op het NIOD (doss. I-3)
- ⁶³ ze zijn gepubliceerd door Willem F. Van Breen: De Nederlandse Arbeidsdienst, 1940-1945. Ontstaan, opkomst en ondergang (Zutphen 2004), p. 441-450
- ⁶⁴ zie de in noot 66 en 67 genoemde dossiers
- ⁶⁵ CABR 109234 (PF Den Haag d. 3016/46), idem 97706 (PRA Utrecht, d. 12125), zie ook noot 22
- ⁶⁶ zie bijvoorbeeld CABR 107598 (PF A’dam d. 4290). Daarin wordt de antisemitische jodin G. er van beschuldigd haar ouders te hebben laten oppakken. Een andere getuige meldt dat zij hetzelfde met haar broer gedaan zou hebben. Hoewel bewijzen van een en ander niet gevonden werden, zijn de getuigenissen zo eensluidend in hun beschrijving van het fanatisme dat de verdenking blijft
- ⁶⁷ CABR dossiers 23507 (PF Amsterdam d. 49352), 86555 (PRA Amsterdam, d. 80929) en 94259 (PRA Hilversum, d. 4187A)
- ⁶⁸ NIOD: archief 101b/11
- ⁶⁹ aldus de aanhef van de aanstellingsbrief
- ⁷⁰ zie Erica’s passagierslijsten, <http://d-compu.dyndns.org/passagiers/>
- ⁷¹ ondermeer op Wikipedia
- ⁷² Nationaal archief: CABR inv. nrs. 36938 en 89177, NBI inv. Nr. 162946 en Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) 645, d.3170
- ⁷³ deze informatie is verkregen via naspeuringen bij het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag en het Streekarchivariaat Regio Achterhoek uit Doetinchem
- ⁷⁴ NIOD: archief 039/1266
- ⁷⁵ zie naast de hiervoor genoemde dossiers uit het Nationaal Archief ook het portret in het Biografisch Woordenboek van Nederland, dl 3 (Den Haag 1989)
- ⁷⁶ Inge Volker: Doetinchem in oorlogstijd (Deutekom/Gander 1996), p. 43
- ⁷⁷ NIOD: archief 101b/11
- ⁷⁸ NIOD: archief 101b/11
- ⁷⁹ NIOD: archief 101 b/11 (brief d.d. 9-2-1943)
- ⁸⁰ zie <http://www.joodsmonument.nl/>
- ⁸¹ idem
- ⁸² idem
- ⁸³ het manuscript is voorzien van de aantekening ‘ds. [dossier] 66 J. Brugman Wilhelminastraat 21 D-chem’. Dat zou erop kunnen wijzen dat deze, de conciërge van Villa Bouchina, zijn ontslag met terugwerkende kracht aanvocht en gecompenseerd wilde worden. Een andere mogelijkheid is dat Brugman of Spanjaard na de oorlog gezuiverd werd, althans daarvoor vreesde, en deze tekst als verweerstuk alvast aan een advocaat overhandigde